

LUCIDA INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

BR. 39

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2010.

Lucida intervalla – Prilozi Odeljenja za klasične nauke
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi jedanput godišnje

Uredništvo

Marjanca Pakiž (gl. i odg. urednik),
Aleksandar Loma, Vojin Nedeljković, Boris Pendelj,
Divna Soleil, Dragana Dimitrijević,
Dejan Matić (Najmingen, Holandija),
Daniel Marković (Sinsinati, SAD)

Prelom

Svetislav Bajić

Adresa

Čika-Ljubina 18-20, 1000 Beograd
tel. +381 11 2639 628

Žiro račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke
(413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na
promet, shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Izdavanje ovog broja finansijski je podržalo
Ministarstvo vera Republike Srbije

Vesna Tomovska
 Univerzitet sv. Ćirilo i Metodije, Skoplje
 Divna Soleil
 Filozofski fakultet, Beograd

Demokritov entuzijazam

Apstrakt. Među Demokritovim fragmentima postoji jedan (B 18 DK) u kome se javlja imenica ἐνθουσιασμός. Demokrit se njome služi da bi označio jedan poseban kvalitet koji se odnosi na određenu neobičnu i nestandardnu strukturu. Naime, prisustvo božanskog kod Demokrita nije transcendentno kao kod Platona, ono nije neka moć koja dolazi pesniku iz spoljašnjeg sveta i koja je privremeno prisutna u njemu da bi on bio sposoban da stvara, već nešto što je imanentno pesniku, njegovoj strukturi, njegovoj fiziologiji kao nekakav poseban kvalitet elemenata i njihovih sadržaja.

Gljučne reči: entuzijazam, božansko, pesnik, Demokrit, Platon.

Abstract. Among the fragments by Democritus there is one (B 18 DK) which includes a mention of the noun ἐνθουσιασμός. Democritus uses the things which are almost conventionally referred to as divine to denote a special quality which tells of an unusual and non-standardized structure. His divinity is not transcendental as Plato's, it has no identity of a force, but it is immanent to poet's structure, to his physiology as a special, unusual quality of the elements and their contents.

Key words: enthusiasm, divinity, poet, Democritus, Plato.

Dobro je poznato da antičku poetiku, to jest teoriju stvaralaštva, obeležavaju dve ključne reči: ἐνθουσιασμός i τέχνη. Reč je o dve tradicionalno suprotstavljene poetike od kojih se za jednu, za teoriju *entuzijazma*, vezuje ime Platona, dok se za teoriju *tehne* vezuje ime Aristotela¹. Poetika *entuzijazma* bi bila ona koja književno stvaralaštvo pripisuje bo-

1 Jasno je već na prvi pogled da ovakva interpretacija antičkih poetika mora biti isuviše šematizovana da bi bila tačna. Niti se problem stvaralaštva u antici može zaista svesti na jednu binarnu opoziciju kakva je ἐνθουσιασμός : τέχνη, niti se može ozbiljno tvrditi da se u jednoj očituje isključivo Platonovo shvatanje poetskog stvaralaštva, a u drugoj Aristotelovo. Tatarkjevič, na primer, smatra da se kod Platona javljaju oba shvatanja poezije – i *maničko* (*entuzijastičko*) i *tehničko*, a da onda Aristotel, u skladu sa svojim poslovičnim racionalizmom, odbacuje prvi koncept, zadržavajući *samo* drugi. Brižljivim ispitivanjem koncepata pesničke *veštine*, pesničkog *entuzijazma* i pesničkog *genija* u ranoj grčkoj književnosti, P. Marej pak dolazi do zaključka da oni u tom razdoblju nisu bili međusobno isključivi, već komplementarni. V. TATARKJEVIČ 1976, 96-100; MURRAY 1981.

žanskom nadahnuću pri čemu je stvaralac tek božiji trbuhozborac, a poetika *tehne* bi naprotiv bila ona koja književno stvaralaštvo vezuje za veštinu samog književnika.

Međutim, to što se pojam *entuzijazma* vezuje za Platona jeste jedna od brojnih filoloških priča gde glavnu i odlučujuću ulogu ima boginja Tiha. Slučajnost da su se sačuvali *Platonovi* tekstovi u kojima se raspravlja o ovoj pojavi trajno su povezali njen sadržaj sa Platonom. Sa druge strane, postojanje jednog Demokritovog fragmenta (B 18 DK), u kome se javlja imenica ἐνθουσιασμός, sugerise da bi poetika *entuzijazma* mogla biti starija od Platona i da bi se njen izvor mogao tražiti u predsokratovskoj filozofiji, tačnije kod atomista. Ako je dakle navedeni fragment autentičan – što, naravno, nije sasvim izvesno – onda je koncept *pesničkog entuzijazma* u grčku književnost uveo Demokrit, što znači da bi baš on morao biti Platonov preteča na tom planu. Do takvog je zaključka došao niz erudita koji su se u prvoj polovini XX veka bavili ovim pitanjem². Takvo je uverenje, uostalom, vladalo i u samoj antici, pošto nam Ciceron u više navrata navodi zajedno Demokrita i Platona kao autoritete koji tvrde da nema dobrog pesnika bez *entuzijazma*³. Naravno, to što jedan antički autoritet izvodi Platonov *furor poeticus* iz Demokritovog uverilo je i moderne naučnike da su na dobrom tragu. Međutim, Ciceronovo izjednačavanje Demokritovog i Platonovog shvatanja *entuzijazma* nema dovoljno čvrstog uporišta u samim Demokritovim fragmentima. Taj je problem uočilo više stručnjaka, koji upozoravaju da iste reči ne moraju nužno imati i isti sadržaj kod ova dva filozofa, te insistiraju na diskontinuitetu između Demokritovog i Platonovog poimanja *entuzijazma*⁴. Upisujući se u ovu struju

2 Belgijski filolog Delat skrupulozno je ispitao koncept *entuzijazma* kod predsokratovskih filozofa. Posebnu pažnju naravno posvećuje Demokritu kao i odnosu Demokritovog i Platonovog *entuzijazma*, pa zaključuje, pomalo nategnuto, da se ideja pesnika-entuzijaste u grčkoj književnosti po prvi put javlja kod Demokrita i da je u tom smislu Demokrit preteča i inspirator Platona. Delatov zaključak preuzima docnije i Dods, a ovim pogledima blizak je i onaj naše Anice Savić-Rebac. V. DELATTE 1934, DODDS 1959³, SAVIĆ-REBAC 1985.

3 Cic. *De orat.* II.46.194, *De divin.* I.38.80 (=68 B 17 DK).

4 Prema našim saznanjima, prvi naučnik koji jasno i nedvosmisleno ukazuje na različitost Demokritovog i Platonovog *entuzijazma*, ističući činjenicu da Ciceronova svedočanstva moraju biti iz druge ruke i da se ne podudaraju sa informacijama koje nam dolaze iz samih fragmenata, te da stoga ne mogu biti merodavna, jeste Đulijana Lanata. S obzirom da raspolazemo sa tek nekoliko antičkih svedočanstava o Demokritovom *entuzijazmu* i njegovoj vezi sa Platonom, Tigerstedt sa svoje strane upozorava da ne može biti reči o „doksografskoj tradiciji“ već će pre biti da se radi o jednom opštem mestu u antičkoj književnosti. Ferverda podvlači da iste reči ne moraju nužno iskazivati iste ideje, dok Brankač i novije vreme dodatno obrazlaže i razvija takav stav, sugerisući da Platon čak možda i suprotstavlja sopstveno poimanje *entuzijazma* Demokritovom. Čendler takođe nastoji da ocrtta Demokritovo viđenje pesništva koje bi bilo različito od Platonovog. V. LANATA 1963, 255-259; TIGERSTEDT 1969, 163; FERWERDA 1972, 343; BRANCACCI 2007, 204-205; CHANDLER 2007.

istraživanja, naš rad će pokušati da utvrdi tačan sadržaj koncepta *entuzijazma* najpre kod Platona, a onda i kod Demokrita, čime će odnos Platona i Demokrita na ovom planu biti nanovo rasvetljen, dok će Demokritovo poimanje *entuzijazma* biti redefinisano u književno-teorijskom smislu.

1. Platonov entuzijazam

U Platonovim spisima pojam *entuzijazma*⁵ očituje se u šest vrsta označitelja, pridevu ἔνθεος i njegovim izvedenicama, glagolu ἐνθουσιάζω, pridevima ἐνθουσιαστικός i ἐνθεαστικός, i imenicama ἐνθουσιασμός i ἐνθουσίαις. Statistička analiza ovih oblika pokazuje da su najbrojniji raznovrsni oblici glagola ἐνθουσιάζω „biti bogom nadahnut“⁶, a za njim slede složeni pridev ἔνθεος „ispunjen bogom“⁷, potom pridevi ἐνθουσιαστικός i ἐνθεαστικός „bogom nadahnut“⁸ i najzad imenice ἐνθουσιασμός i ἐνθουσίαις „božansko nadahnuće“⁹. Frekvencija navedenih reči data je u tabeli koja sledi:

TABELA I: Učestalost prideva ἔνθεος i izvedenica unutar *Corpus Platonicum*-a

OBLIK	FREKVENCIJA	ZNAČENJE
ἔνθεος	9	„ispunjen bogom“
ἐνθουσιάζω	14	„biti bogom nadahnut“
ἐνθουσίαις	1	„božansko nadahnuće“
ἐνθουσιασμός	1	„božansko nadahnuće“
ἐνθουσιαστικός	3	„bogom nadahnut“
ἐνθεαστικός ¹⁰	1	„nadahnut“

5 *Entuzijazam* u ovom tekstu treba shvatiti u užem smislu, pošto se odnosi isključivo na one grčke reči koje su srodne sa imenicom ἐνθουσιασμός, iako sâm Platon iskazuje tu ideju i drugim rečima, izrazima i slikama, poput glagola κατέχω/κατέχομαι „zaposedam/zaposednut sam“ i od njega izvedene imenice κατοκωχή „zaposednutost“. U Platonov rečnik *entuzijazma* spadaju i imenica μανία, pridev ἐκφρων (odnosno njegov negirani antonim οὐκ ἐμφρων) „van sopstvenih phrenes“ kao i izraz ó νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῆ „um više nije u njemu“. U *Fedru* 245a, koji predstavlja jedno od važnih svedočanstava o poeziji kao entuzijastičkom fenomenu, uopšte se ne javlja sama imenica ἐνθουσιασμός ili neka od njoj srodnih reči, već imenice μανία i κατοκωχή i glagol μαίνομαι.

6 Pl.Ap. 22c1, Cra. 396d3, 396d7, Tht. 180c2, Phlb. 15e1, Phdr. 241e5, 249d2, 249e1, 253a3, Men. 99c3, 99d3, Ion 533e5, 535c2, 536b3.

7 Pl. Ion 533e4 bis, 533e6, 534b5, Phdr. 244b4, Smp. 179a7, 180b4, Ti. 71e4, 72b1.

8 Pl. Phdr. 263d2, Ti. 71e8, Ep. 314a4; Lg. 682a.

9 Pl. Ti. 71e5; Phdr. 249e.

10 Pridev ἐνθεαστικός izveden je zapravo od glagola ἐνθεάζω „biti nadahnut“ koji se prvi put javlja kod Herodota (Hdt. I.63), ali ga ipak pridružujemo porodici reči stvorenoj oko prideva ἔνθεος, pošto se radi o rečima složenim od istih elemenata, pa stoga i iste semantike.

Zašto su u Platonovim spisima upravo oblici glagola ἐνθουσιάζω najfrekventniji i na šta se tačno odnose? To su pitanja na koja se ne može odgovoriti, a da se ne ispita prisustvo pojma *entuzijazma* u grčkoj književnosti koja prethodi Platonu, njemu savremenoj književnosti i onoj koja za njim sledi.

1.1 *Entuzijazam u tragediji*

Od ukupno deset javljanja *entuzijazma* u grčkoj tragediji, samo dva su iskazana glagolom ἐνθουσιάζω, dok se u svim ostalim slučajevima javlja pridev ἔνθεος, kako to pokazuje i donja tabela:

TABELA II: *Entuzijazam u tragediji*

AUTOR	ἔνθεος	ἐνθουσιάζω	UKUPNO
Eshil	3	1	4
Sofokle	1	0	1
Euripid	4	1	5

Pridev je frekventniji od glagola, što je i prirodno, imajući u vidu da je ἐνθουσιάζω izvedeno upravo od ἔνθεος i da se dakle radi o mlađem obliku.

Pored toga, pridev ἔνθεος prvi put je posvedočen baš kod Eshila, pa se može pomisliti da je reč o njegovoj leksičkoj inovaciji za potrebe teatra u kome bogovi često zaposedaju ljude.

Pojam *entuzijazma* se dakle u grčkoj književnosti pre Demokrita i Platona javlja samo u tragediji, kod Eshila, iskazan prevashodno pridevom ἔνθεος. Eshilov *entuzijazam* vezuje se za ratničku, proročku i ritualnu mahnitost, što znači da kao religijsko-ritualni fenomen pripada sferi božanskog¹¹. U *Sedmorici protiv Tebe* glasnik na sledeći način opisuje Hipomedonta, jednog od sedam vojskovođa koji opsedaju Tebu:

αὐτὸς δ' ἐπηλάλαξεν, ἔνθεος δ' Ἄρει
βακχᾷ πρὸς ἀλκὴν θυιᾶς ὤς, φόβον βλέπων.

On sam pusti bojni poklič, pa pun boga Aresa
Stade da mahnita za borbom poput tijade, strašnog pogleda.¹²

¹¹ A. Th. 497-498, A. 1209, Eu. 17, Fr. 58.

¹² Ako nije drugačije naglašeno, autor prevoda sa grčkog je D. Soleil.

Eshil ovde povezuje pojam entuzijazma sa pojmom *bahantske ekstaze*, stvarajući na taj način kompleksnu sliku ratničkog zanosa koji se pokazuje kao dvostruki fenomen – s jedne strane, naseljenost bića božanstvom, a sa druge ponašanje slično ritualnoj mahnitosti. *Entuzijazam* kao takav ne podrazumeva naime histerično mahnitanje, pa se tako *proročki entuzijazam* ne manifestuje na isti način na koji se manifestuje *ritualni entuzijazam*, kako to već Dods podvlači¹³. Drugim rečima, Apolon i Dionis ne zaposedaju čoveka na isti način, dok se iz Eshilovih stihova, međutim, čini da Ares obuzima ratnika upravo onako kako Dionis obuzima bahantkinju.

Pridev ἔνθεος se kod Eshila javlja još dva puta u kontekstu proročkog *entuzijazma* – u *Agamemnonu* je reč o Kasandri koja je „obuzeta veštinama punim boga“, a u *Eumenidama* o Apolonu čije „*phrenes* Zevs čini nadahnutim u pogledu veštine“. Ni u prvom ni u drugom slučaju Eshil ne povezuje proročki sa bahantskim zanosom, kao što je to učinio sa ratničkim zanosom. Glagol ἔνθουσιάζω javlja se samo jednom kod Eshila, i to u fragmentu iz gubljene drame *Edonjani*¹⁴, u kome se ovaj glagol odnosi na kuću:

ἐνθουσιᾷ δὴ δῶμα, βακχεύει στέγη.

kuća je boga puna, krov mahnita ko bakha.

Iz spisa *O uzvišenom*, iz koga ovaj navod Eshila i dolazi¹⁵, saznajemo da pesnik na taj način opisuje dvor kralja Likurga u koji stiže Dionis, te i sama zgrada postaje žrtva bahantske mahnitosti.

Sadržaj pojma *entuzijazam* kod Eshila zavisi, dakle, od božanstva koje ga je izazvalo – ako je reč o Dionisu ili Aresu, ispunjenost božanstvom manifestovaće se neobuzdanim i histeričnim ponašanjem, ali ako je reč o Apolonu ili Zevsu, naseljenost bića božanstvom ispoljiće se na mirniji način.

Entuzijazam se kod Sofokla, Platonovog starijeg savremenika, javlja samo jednom¹⁶, i to u *Antigoni*, u vidu sintagme ἑνθεοὶ γυναῖκες „žene ispunjene bogom“:

13 Dods smatra da Rode greši kada tvrdi da se u Grčkoj nije znalo za proročki zanos odnosno entuzijazam sve dok nije uveden Dionisov kult. Dods insistira na različitim prirodama Apolonovog i Dionisovog zaposedanja čoveka – ono prvo je individualno i usmereno ka znanju, ovo drugo je kolektivno i samo je sebi cilj. Dods naglašava i to da su dobro poznata sredstva postizanja ritualne posednutosti, vino i ples, potpuno odsutni kod proročke posednutosti. V. DODDS 1959³ 69.

14 A. Fr. 58.

15 Anon. *Subl.* XV.6.

16 S. *Ant.* 962-965.

Παύεσκε μὲν γὰρ ἐνθέους
γυναῖκας εὖϊόν τε πῦρ,
φιλαύλους τ' ἡρέθιζε Μούσας.

Hteo je naime da savlada žene
Pune boga i bahantsku vatru,
Pa prijateljice frule razljuti Muze.

Zanimljivo je da je ovde reč o istom onom Likurgu čiji zaposednuti dvor mahnita kod Eshila – jasno je da se Likurg suprotstavlja Dionisu, za šta naravno biva kažnjen, ali on očito svojim ponašanjem uspeva da razgnevi i Muze, čime se kod Sofokla uspostavlja veza između ritualnog *entuzijazma* i pesništva. Dug je put odatle do poistovećivanja pesnika sa bahantkinjama i koribantima, kao što to čini Platon, ali se ipak ova Sofoklova slika može čitati i kao delimična anticipacija Platonovog koncepta *entuzijazma*.

Kod Euripida se pojam *entuzijazma*, najčešće iskazan pridevom ἔνθεος, vezuje isključivo za žene¹⁷. Fedri se hor Trezenjanki obraća sintagmom ἔνθεος κόρη:

σὺ γὰρ ἔνθεος, ὦ κούρα,
εἴτ' ἐκ Πανὸς εἶθ' Ἑκάτας
ἢ σεμνῶν Κορυβάντων
φοιτᾷς ἢ ματρὸς ὀρεΐας;

Nisi li boga puna, kćeri?
Pomama tvoja dolazi li od Pana,
Od Hekate, od strašnih Koribanata
Ili od Kibele, gorske majke?

Tip zaposednutosti koju izazivaju Pan, Hekata i Kibela uporediv je sa dionizijskim zanosom, što znači da je ovde reč o ritualnom *entuzijazmu*. Međutim, sva ostala javljanja prideva ἔνθεος kod Euripida odnose se na Kasandru, pri čemu autor izjednačuje proročicu sa menadom odnosno proročki sa ritualnim *entuzijazmom*, kao u Klitemnestrinom monologu iz *Elektre*:

ἀλλ' ἢλθ' ἔχων μοι μαινάδ' ἔνθεον κόρην
λέκτροις τ' ἐπεισέφρηκε

¹⁷ E. Hipp. 141, El. 1032, Tr. 255, 366, 1284.

Ali mi on dovede menadu, punu boga devojku
I uvede je kraj mene u postelju.

Klitemnestrino slikanje Kasandre je negativno, pa se može pomisliti da ona izjednačava proročicu sa menadom u želji da je ocrni. I sama Kasandra međutim, u *Trojankama*, govori o *entuzijazmu* i *bahantskom zanosu* kao o povezanim fenomenima:

πόλιν δὲ δείξω τήνδε μακαριωτέραν
ἢ τοὺς Ἀχαιοὺς, ἔνθεος μὲν, ἀλλ' ὅμως
τοσόνδε γ' ἔξω στήσομαι βακχευμάτων.

Pokazaću da je ovaj grad [Troja] srećniji od
Svih Ahajaca, puna boga pri tom, ali ću ipak
Nakratko istupiti van bahantskog mahnitanja.

Sadržaj koncepta *entuzijazma* se, vidimo, od Eshila do Euripida menja – divlje ponašanje ne karakteriše proročki *entuzijazam* kod Eshila, ali se kod Euripida bahantkinja i proročica stapaju u jedno. Euripid tako redefiniše pojam proročkog *entuzijazma*, uvodeći sliku proročice-bahantkinje, sliku koja se sreće i u kasnijoj grčko-rimskoj književnosti¹⁸.

1.2 Entuzijazam u Ijonu i Fedru

Pojam *entuzijazma* najzastupljeniji je u *Ijonu*, jednom od ranih Platonovih dijaloga, a može se reći da je bitan i u nekim drugim dijalozima, poput zrelog *Fedra* ili poznog *Timaja*. Sledeća tabela daje uvid u zastupljenost pojma *entuzijazam* u šest Platonovih dijaloga¹⁹:

TABELA III: Distribucija entuzijazma unutar Corpus Platonicum-a

DIJALOG	ENTUZIJAZAM
<i>Ijon</i>	7
<i>Fedar</i>	6
<i>Timaj</i>	4
<i>Menon, Kratil, Gozba</i>	2

18 Dods napominje da je lik Pitije-bahantkinje, koji se sreće na primer i kod Lukana, a i u vulgarnoj tradiciji, jedno iskrivljenje o kome treba voditi računa. V. DODDS 1959³, 87-88.

19 U obzir smo uzeli samo one spise u kojima se pojam *entuzijazma* javlja najmanje dva puta. Iz tog razloga se u ovoj tabeli nisu našli spisi *Obrana sokratova*, *Teetet*, *Fileb*, *Pisma*.

Kao dijalog posvećen pesništvu u kome motiv *entuzijazma* ima značajnu ulogu, *Ijon* predstavlja najznačajnije svedočanstvo o Platonovom viđenju pesničkog entuzijazma. Zato ćemo najpodrobnije ispitati upravo *entuzijazam* u ovom dijalogu.

U *Ijonu* je govor o *entuzijizmu* skoncentrisan unutar Sokratovog centralnog monologa kojim objašnjava svom sagovorniku poreklo njegove rapsodske umešnosti²⁰:

Μοῦσα ἐνθέους μὲν ποιεῖ αὐτή, διὰ δὲ τῶν ἐνθέων τούτων ἄλλων ἐνθουσιαζόντων ὁρμαθὸς ἐξαρτᾶται. πάντες γὰρ οἱ τε τῶν ἐπῶν ποιηταὶ οἱ ἀγαθοὶ οὐκ ἐκ τέχνης ἀλλ' ἐνθεοὶ ὄντες καὶ κατεχόμενοι πάντα ταῦτα τὰ καλὰ λέγουσι ποιήματα, καὶ οἱ μελοποιοὶ οἱ ἀγαθοὶ ὡσαύτως, ὥσπερ οἱ κορυβαντιῶντες οὐκ ἔμφρονες ὄντες ὀρχοῦνται, οὕτω καὶ οἱ μελοποιοὶ οὐκ ἔμφρονες ὄντες τὰ καλὰ μέλη ταῦτα ποιοῦσιν, ἀλλ' ἐπειδὴν ἐμβῶσιν εἰς τὴν ἀρμονίαν καὶ εἰς τὸν ῥυθμόν, βακχεύουσι καὶ κατεχόμενοι, ὥσπερ αἱ βάκχαι ἀρῶνται ἐκ τῶν ποταμῶν μέλι καὶ γάλα κατεχόμεναι, ἔμφρονες δὲ οὔσαι οὐ, καὶ τῶν μελοποιῶν ἡ ψυχὴ τοῦτο ἐργάζεται, ὅπερ αὐτοὶ λέγουσι.

Tako i sama Muza najpre ispuni bogom jedne, pa se onda preko tih prvih bogoposednutih ljudi niže lanac drugih ispunjenih bogom. Naime, svi dobri epski pesnici govore sve te lepe pesme ispunjeni bogom i zaposednuti, a ne na osnovu nekakve veštine. Isto važi i za dobre lirske pesnike – kao koribanti koji su kada igraju, lišeni razuma, tako su i lirski pesnici lišeni razuma kada sastavljaju svoje lepe napeve. U stvari, čim uđu u harmoniju i ritam, oni su posednuti i u bahantskom zanosu – kao što bahantkinje posednute i lišene razuma crpu iz reka med i mleko, tako i duša lirskih pesnika to isto čini, kako i oni sami kažu.

Pažljivo analizirajući upotrebljenu leksiku, dolazimo do zaključka da Platon, polazeći od jezika i koncepta prisutnih u tragediji, gradi sopstveni koncept *entuzijazma*, i to pesničkog. Naime, sem u prvoj rečenici, u kojoj je težište na međusobnom povezivanju bogom ispunjenih ljudi (ἐνθεοὶ, ἐνθουσιαζόντες), u ostatku teksta se pesnički *entuzijazam* definiše nizovima prideva, participa i izraza poput „ἐνθεοὶ ὄντες καὶ κατεχόμενοι“, „οὐκ ἔμφρονες ὄντες“ ili „βακχεύουσι καὶ κατεχόμενοι“. Platon na taj

20 Pl. *Ion* 533e-534a.

način ostvaruje predstavu onoga što će docnije biti nazvano *furor poeticus*, insistirajući na prisustvu boga u pesniku i istovremenom nužnom odsustvu razuma, na činjenici da se radi o jednoj κατοκωχή, odnosno zaposednutosti, i na ekvivalenciji pesnika s jedne strane i koribanata i bahantkinja sa druge. Pesnički *entuzijazam*, onakav kakvog ga Platon ustanovljuje, ima zapravo odlike svih prethodno opisanih tipova *entuzijazma*: božansku zaposednutost, iracionalnost i histeričnu ekstatičnost. Kroz proces amplifikacije, sličan onome koji smo sreli kod Euripida, dolazi se do takve vrste *entuzijazma*, koju Platon kao da stvara da bi je zatim suprotstavio *veštini*. Međutim, unutar te čuvene opozicije *veština* : *entuzijazam*, Platon uvodi jednu značajnu restrikciju, kada kaže da „svi dobri epski pesnici“ i „svi dobri lirski pesnici“ stvaraju „svoje lepe pesme“ zahvaljujući *entuzijazmu*, a ne *veštini*. To implicira da postoje i „loši pesnici“ koji stvaraju zahvaljujući *veštini*. Da Platon zaista tako misli sasvim jasno proizilazi iz dela *Fedra* u kome se opisuje pesnička mahnitost²¹:

ὁς δ' ἂν ἄνευ μανίας Μουσῶν ἐπὶ ποιητικὰς θύρας ἀφίκηται, πεισθεὶς ὡς ἄρα ἐκ τέχνης ἱκανὸς ποιητὴς ἐσόμενος, ἀτελὴς αὐτὸς τε καὶ ἡ ποίησις ὑπὸ τῆς τῶν μαινομένων ἢ τοῦ σωφρονοῦντος ἡφανίσθη.

Ko god na pesnička vrata zakuca bez mahnitosti Muza, uveren kako će postati dovoljno dobar pesnik samo zahvaljujući *veštini*, sâm ostaje nesavršen, dok njegova poezija – poezija razumnog čoveka – ne staje pred poezijom mahnitog čoveka.

Entuzijazam nije, dakle, preduslov za pesničko stvaranje uopšte uzev, već za *dobro* odnosno *lepo* pesništvo. Bog je, prema Platonu, jamac *lepote* pesme, ali ne i pesme uopšte.

U navedenom monologu iz *Ijona* Sokrat ponavlja premise pesničkog stvaranja i dodaje jedno novo poređenje²²:

κοῦφον γὰρ χρῆμα ποιητὴς ἐστὶν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν, καὶ οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν πρὶν ἂν ἔνθεός τε γένηται καὶ ἔκφρων καὶ ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῇ· ἔως δ' ἂν τουτὶ ἔχῃ τὸ κτῆμα, ἀδύνατος πᾶς ποιεῖν ἀνθρωπός ἐστιν καὶ χρησμοφδεῖν.

21 Pl. *Phdr.* 245a.

22 Pl. *Ion* 534b.

Jer pesnik je stvar laka, krilata i sveta. On nije u stanju da stvara sve dok se ne ispuni božanstvom, sve dok nije lišen razuma, sve dok mu um ne izađe van njega samog. Naime, čovek ne može ništa da čini, pa ni pesmom da proriče, sve dok je u posedu te svoje funkcije.

Platon sada dodaje slici pesničkog *entuzijazma* i proroštvo, aktivnost na koju se, pored pesništva, najčešće odnosi pridev ἔνθεος i njegove izvedenice u Platonovim spisima²³. Platon zapravo često objedinjuje proroštvo i pesništvo, kao srodne pojave, kada govori o *entuzijazmu* kao njihovom izvoru, a ponekad im čak pridruži i sasvim neočekivani element, kakav je politika, kao na primer u *Menonu*²⁴:

ΣΩ. Οὐκοῦν, ὦ Μένων, ἄξιον τούτους θείους καλεῖν
τούς ἄνδρας, οἵτινες νοῦν μὴ ἔχοντες πολλὰ καὶ μεγάλα
κατορθοῦσιν ὧν πράττουσι καὶ λέγουσι;
ΜΕΝ. Πάνυ γε.

ΣΩ. Ὁρθῶς ἄρ' ἂν καλοῖμεν θείους τε οὓς νυνδὴ ἐλέγομεν
χρησμοδούς καὶ μάντεις καὶ τοὺς ποιητικούς ἅπαντας· καὶ
τοὺς πολιτικούς οὐχ ἥκιστα τούτων φαῖμεν ἂν θείους τε εἶναι
καὶ ἐνθουσιάζειν, ἐπίπνους ὄντας καὶ κατεχομένους ἐκ τοῦ
θεοῦ, ὅταν κατορθῶσι λέγοντες πολλὰ καὶ μεγάλα πράγματα,
μηδὲν εἰδότες ὧν λέγουσιν.

Sokrat: Zar nije prilično, Menone, nazivati božanskim ljude koji lišeni uma postižu mnogo toga značajnog u onome što čine i govore?
Menon: Naravno da jeste prilično.

Sokrat: U tom slučaju bismo ispravno nazvali božanskim ljudima i one koje maločas imenovasmo vraćima, prorocima i pesnicima svih vrsta. A onda bi svakako trebalo da kažemo i da su političari božanski ljudi i da su ispunjeni bogom, pošto su nadahnuti i zaposednuti od strane boga svaki put kada uspešno govore mnoge značajne stvari, pri čemu ne znaju ništa od onoga o čemu pričaju

Menon jasno pokazuje koje je mesto *entuzijazma* unutar Platonove argumentacije. Polazna tačka je prorok, najčešći i najprirodniji *exemplum* za

²³ Lep je primer *Odbrane Sokratove* u kojoj se *entuzijazam* pripisuje pesnicima, po ugledu na proroke. V. Pl. Ap. 22c.

²⁴ Pl. Men. 99c-d.

entuzijastičku aktivnost, ali mu onda Platon pridružuje i pesnika, pa i političara, već prema potrebama datog dijaloga. U tom smislu bi se moglo reći da Platon seli *entuzijazam* sa ritualno-proročkog terena na pesnički, pa čak i politički, proširujući tako domen delovanja božanstva.

I sa lingvističke tačke gledišta Platon obogaćuje *entuzijazam*, uvođeci četiri nove izvedenice prideva ἔνθεος: ἔνθουσιαστικός, ἔνθεαστικός, ἔνθουσιασμός i ἔνθουσίασις. U sledećoj tabeli može se videti kakva je distribucija osnovnog prideva i izvedenica unutar tri dijaloga u kojima je pojam *entuzijazma* najzastupljeniji:

TABELA IV: Pridev ἔνθεος i izvedenice u dijalozima *Ijon*, *Fedar* i *Timaj*

	ἔνθεος	ἔνθουσιάζω	ἔνθουσιαστικός	ἔνθουσιασμός	ἔνθουσίασις
<i>Ijon</i>	4	3	0	0	0
<i>Fedar</i>	1	3	1	0	1
<i>Timaj</i>	2	0	1	1	0

Uočavamo da kod Platona pridev ἔνθεος, za razliku od tragičara, ne odnosi prevagu nad glagolom ἔνθουσιάζω i ostalim izvedenicama. Naprotiv, kao što smo već naglasili, kod Platona su uopšte uzev upravo oblici glagola najfrekventniji, što, kao i prisustvo deverbativa, svedoči o jezičkom razvoju ove porodice reči i višem stepenu objektivizacije u odnosu na tragediju. Naime, pridev ἔνθεος morao je imati pesnički prizvuk, pa je upotreba izvedenog glagola davala nešto objektivniji ton iskazu²⁵.

Na prvi pogled bi moglo delovati problematično to što se imenica ἔνθουσιασμός javlja samo jednom u *Platonskom zborniku*, ali treba imati u vidu dve činjenice. Prva se tiče obrazovanja reči – imenica ἔνθουσιασμός izvedena je, kako već rekosmo, od glagola ἔνθουσιάζω, koji je opet izveden od prideva ἔνθεος. Takva derivativna sekvenca (pridev > glagol na -ζω > imenica na -σμός) sreće se i inače u grčkom: σοφός > σοφίζω > σοφισμός, σαφηνής > σαφηνίζω > σαφηνισμός, πλησίος > πλησιάζω > πλησιασμός. Uočava se da su glagoli izvedeni od prideva uvek frekventniji nego od njih nastale imenice, što je slučaj i sa imenicom ἔνθουσιασμός. Aristotelova upotreba ove grupe reči potvrđuje naš nalaz, kako se vidi iz tabele koja sledi:

	ἔνθεος	ἔνθουσιάζω	ἔνθουσιασμός	ἔνθουσιαστικός
Aristotel	3	9	4	6

25 O ovome v. CHANDLER 2007, 848.

Primećujemo da i u Aristotelovom rečniku prevagu nad svim ostalim oblicima odnosi glagol i da su pridev ἔνθεος i imenica ἐνθουσιασμός gotovo ravnopravno zastupljeni. Sama imenica ἐνθουσιασμός u grčkoj književnosti klasičnog razdoblja jednostavno dakle nije imala onaj značaj koji bismo mi danas mogli pretpostaviti da ima, vodeći se značenjem koncepta *entuzijazam* u modernim jezicima. Druga činjenica koja objašnjava usamljenu pojavu imenice ἐνθουσιασμός kod Platona vezana je za sâm kontekst u kome se javlja²⁶:

οὐδεὶς γὰρ ἔννοους ἐφάπτεται μαντικῆς ἐνθέου καὶ ἀληθοῦς, ἀλλ' ἢ καθ' ὕπνον τὴν τῆς φρονήσεως πεδηθεὶς δύναμιν ἢ διὰ νόσον, ἢ διὰ τινα ἐνθουσιασμόν παραλλάξας.

Niko pri punoj svesti ne postiže sposobnost istinitog i bogom ispunjenog proricanja, nego se to događa kada mu je u snu sputana moć rasuđivanja ili usled bolesti ili ukoliko se od razuma udalji pod uticajem *neko božanskog nadahnuća*²⁷.

Imenica ἐνθουσιασμός upotrebljena je u *Timaju* sa neodređenom zamenicom, τις ἐνθουσιασμός „neko božansko nadahnuće“, što svedoči o neodređenosti njenog sadržaja i nepostojećem statusu termina. Ona je samo jedna od izvedenica glagola ἐνθουσιάζω, poput ἐνθουσίαις, čiji sadržaj u *Fedru* nije ništa određeniji²⁸. Glagol je taj koji zapravo ima status termina kod Platona, a ne njegove izvedenice. Primetimo usput još i to da se i ovde javlja restrikcija - „istinito i bogom ispunjeno proricanje“ implicira da postoji i neistinito proricanje u kome božanstvo ne učestvuje. Uočavamo promenu perspektive u odnosu na pesnički *entuzijazam* – dok je tamo bog garant *lepote*, ovde je garant *istinitosti*.

Nesporno je da Platon usvaja mantičku i mističku vrednost pojma *entuzijazam*, koju on izvorno poseduje. Ne može se, međutim, reći da su Platonov i tragički *entuzijazam* istovetni, mada se radi o srodnim, pa čak i bliskim konceptima koji ukazuju na transcendentno prisustvo božanstva u čoveku. Platon ipak obogaćuje ideju *entuzijazma* novim sadržajima i kao takvu je ugrađuje u sopstveni sistem. Osnovna odlika Platonovog

26 Pl. Ti. 71e.

27 Modifikovani prevod M. Pakiž.

28 Pl. Phdr. 249e.

entuzijazma je određena ambivalentnost ovog pojma. Budući da oličava prisustvo božanskog u čoveku, Platon ga suprotstavlja razumu i znanju, čime mu daje negativnu konotaciju. S druge strane, *entuzijazam* garantuje lepotu poezije odnosno istinitost proricanja, čime jednovremeno implicira da je *tehničko* stvaralaštvo moguće, ali i da je inferiorno u odnosu na *entuzijastičko*.

2. Demokritov *entuzijazam*

Među fragmentima predsokratovaca postoji jedan, zabeležen kod Klimenta Aleksandrijskog²⁹, koji se pripisuje Demokritu (B 18 DK) i u kome se javlja imenica ἐνθουσιασμός. Naime, u svom tematski raznovrsnom delu *Šarenice*³⁰, Kliment navodi Demokrita kao argumentativnu podršku Platonovom stavu o božanskom statusu pesnika, što je uslov za njegovo stvaralačko delovanje. Pogledajmo širi kontekst ovog navoda³¹:

εἶτα περὶ μὲν ποιητικῆς Πλάτων „κοῦφον γὰρ τι χρήμα καὶ ἱερὸν ποιητῆς“ γράφει „καὶ οὐχ οἷός τε ποιεῖν, πρὶν ἂν ἐνθεὸς τε καὶ ἑκφρων γένηται“. καὶ ὁ Δημόκριτος ὁμοίως: „ποιητῆς δὲ ἄσσα μὲν ἂν γράφῃ μετ’ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος, καλὰ κάρτα ἐστίν. ἴσμεν δὲ οἷα ποιηταὶ λέγουσιν. τοὺς δὲ τοῦ παντοκράτορος προφήτας θεοῦ οὐκ ἂν τις καταπλαγείῃ, ὄργανα θείας γενομένους φωνῆς; “³²

A onda, o poetskoj veštini Platon piše „jer pesnik je nekakva laka i sveta stvar“ i „nije u stanju da stvara sve dok se ne ispuni božanskom silom, sve dok nije van sebe“. Slično i Demokrit: „Ono što pesnik napiše sa *božanskim nadahnućem* i svetim dahom izuzetno je lepo.“ A znamo kakve stvari pesnici izriču. Ali ko ne bi bio van sebe pred prorocima svemoćnog Boga, organima božijeg glasa?

29 Clem. Al.*Strom.* VI.18.168.

30 Reč je, naravno, o spisu čiji grčki naziv glasi Στρώματα, u vezi sa glagolom στρώννυμι „prostirem, zastirem“, te bi doslovan prevod bio *Prostirke*. Srećom, dr N. Ristović je došao na bolju ideju, te tako on ovaj Klimentov spis prevodi kao *Šarenice* što onda istovremeno ukazuje i na doslovno i na preneseno značenje grčkog naslova.

31 Kliment citira Demokrita i Platona u kontekstu sopstvenog veličanja hrišćanskog učenja, te poredi hrišćanske proroke sa Platonovim i Demokritovim viđenjima pesnika, a na korist ovih prvih.

32 Clem. Al.*Strom.* VI.18.168.

Kliment najpre navodi citat iz Platonovog *Ijona*³³, a zatim citira Demokrita. Dils³⁴ navodi ovaj citat kao fragment Demokritovog nesačuvanog spisa *O pesništvu* koji bi, prema Trasillovoj katalogizaciji Demokritovih spisa, pripadao *Spisima o muzici* (Μουσικά)³⁵.

Pod uslovom da Kliment ne parafrizira Demokrita, već da zaista navodi njegove reči, ovo bi bilo najranije posvedočenje imenice ἐνθουσιασμός u grčkoj književnosti. Sa Demokritovim fragmentima imamo, naime, isti problem kao i sa svim ostalim samo fragmentarno nam poznatim antičkim autorima – često ne možemo biti sigurni da li naš izvor, u ovom slučaju Kliment, doslovno citira autora na koga se poziva ili pak svojim rečima prenosi njegovo mišljenje. Upravo iz tog razloga se i sama Anica Savić-Rebac ograđuje kada govori o ovom fragmentu³⁶, a baš nedavno se razvila i čitava polemika oko njegove autentičnosti. Holandski erudita Mansfeld³⁷ smatra, naime, da Klimentov navod nije doslovan, a takav stav zastupa i južnoafrički filolog Čendler³⁸. Vrlo je malo verovatno, naime, da bi se sam Demokrit poslužio glagolom γράφειν u vezi sa Homerom, dok sklop ἱερὸν πνεῦμα ima izrazito judeo-hrišćanski prizvuk³⁹. Mansfeld sa svoje strane podvlači razlike između Klimentovog navoda Platona i nama inače poznatog teksta *Ijona* – Kliment umeće jedno τι, a ispušta pridev πτηνός i prilog πρότερον. Mansfeld podvlači da pored Klimenta još trojica autora citiraju ovo mesto, Proklo, Jovan iz Stobija i Teodorit Kirski, pri čemu prva dvojica navode tekst koji odgovara Estjenovom izdanju, dok Teodorit navodi tekst identičan onom Klimentovom, koji mu je po svemu sudeći i izvor. Imajući u vidu da su i Kliment i Teodorit kritični prema paganskoj tradiciji, može se pomisliti da je tekst *Ijona* namerno iskrivljen, a da se

33 Pl. *Ion* 534b3-6: κοῦφον γὰρ χρῆμα ποιητής ἐστὶν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερὸν, καὶ οὐ πρότερον οἷός τε ποιεῖν πρὶν ἂν ἐνθεός τε γένηται καὶ ἐκφρῶν καὶ ὁ νοῦς μηκέτι ἐν αὐτῷ ἐνῇ. „Jer pesnik je stvar laka, krilata i sveta. On nije u stanju da stvara sve dok se ne ispuni božanskom silom, sve dok nije van sebe, sve dok mu um ne izađe van njega samog.“

34 68 B 18 DK.

35 Prema Trasilu, čiju nam podelu čuva Diogen Laercanin, Demokritovi spisi se mogu podeliti na pet osnovnih grupa: *etičke, fizičke, matematičke, muzičke i tehničke spise*. Muzički spisi obuhvataju osam naslova: *O ritmu i harmoniji, O pesništvu, O lepoti pesničkog izraza, O eufoničnim i disfoničnim slovima, O Homeru, O pesmi, O rečima, Onomastikon*. Brankači smatra da su svi ovi naslovi autentični. O Demokritovim muzičkim spisima uopšte uzev, kao i o Trasillovoj katalogizaciji v. BRANCACCI 2007, 181-185.

36 „Ako je ovaj navod doslovno tačan, onda je to najstariji sačuvani tekst u kome se javlja reč ἐνθουσιασμός“, v. SAVIĆ-REBAC 1985, 116, nap. 5.

37 MANSFELD 2004.

38 CHANDLER 2007.

39 CHANDLER 2007, 841.

onda isto desilo i sa navodom Demokrita⁴⁰. Brankači⁴¹, sa druge strane, smatra fragment B 18 autentičnim, a za takvo uverenje navodi više argumenata, pre svega samu imenicu ἐνθουσιασμός koja predstavlja *hapax* unutar Klimentovog dela. Pored toga, on skreće pažnju na partikulu μὲν⁴² koja se javlja u Klimentovom navodu Demokrita, ali koja se ne može uklopiti u dalji tok samog Klimentovog teksta, te se može pretpostaviti da je ovo samo polovina Demokritovog iskaza i da je u nastavku morao govoriti o kvalitetu onoga što pesnik napiše bez entuzijazma i svetog daha.

Ubeđeni Brankačijevim argumentima, mi ćemo uzeti da je Klimentov navod doslovno tačan i da je imenica ἐνθουσιασμός prvi put posvedočena upravo kod Demokrita. Međutim, Demokritova temporalna prednost ne mora nužno voditi do ishitrenog odgovora na postavljeno pitanje kako je i odakle je ovaj termin ušao u Platonov sistem estetičkih ideja. Pre toga valja proveriti semantički sadržaj reči i njenu eventualnu terminološku ulogu u Demokritovom sistemu.

U Demokritovom iskazu jasno se mogu prepoznati sva tri elementa književne komunikacije. Pesnik (ποιητής), književna poruka (ᾄσσα) i recipijent, koji je ovde prisutan transcendentno, putem njegovog vrednosnog suda (καλὰ κάρτα ἐστίν). Relativna zamenica kojom su označeni proizvodi stvaralačke prakse sugerise uslovljenost njihovog visoko ocenjenog kvaliteta vrstom ove prakse. Naime, nema svako pisanje za rezultat lepo književno delo, već samo ono (ᾄσσα μὲν)⁴³ koje se sastavlja sa božanskim nadahnućem (μετ' ἐνθουσιασμοῦ) i svetim dahom (ἱεροῦ πνεύματος). Ovakvo rasuđivanje dozvoljava da pesnik sastavlja i takve književne poruke koje nisu veoma lepe (ᾄσσα δέ), a da mu pri tom ne bude oduzeto pravo da se naziva pesnikom. Podršku za ovakvu pretpostavku nalazimo kod Horacija⁴⁴ koji parafrizira Demokritov stav da trezvenim pesnicima (sani poetae) nije mesto na Helikonu, jer im nedostaje genij (ingenium). Identitet pesnika kod Demokrita, dakle, nije uslovljen

40 Mansfeld takođe podvlači rečenicu koja sledi za navodom Demokrita: „A znamo kakve stvari pesnici izriču“. On ukazuje da se ovde verovatno radi o asocijaciji na čvenu poslovice πολλὰ ψεύδονται αἰοδοί, te bi čitav kontekst Klimentovog navoda bio izuzetno devalorizujući u odnosu na pagansko pesništvo. V. MANSFELD 2004, 485-486.

41 BRANCACCI 2007, 197.

42 Već je Delat uočio ovaj problem i izneo pretpostavku da Kliment ne navodi potpuni oblik Demokritovog iskaza. Lanata takođe podvlači to μὲν koje visi u vazduhu i zaključuje da je u nastavku Demokrit uz pomoć jednog δέ stvaranju lepih pesama suprotstavio stvaranje loših pesama (ᾄσσα μὲν: ᾄσσα δέ). V. DELATTE 1934, 32, LANATA 1963, 259, n. 3.

43 V. prethodnu napomenu.

44 Horat. *De arte poet.* 295-297 (=B 17 DK): Ingenium misera quia fortunatius arte/ credit et excludit sanos Helicone poetas/ Democritus.

prisustvom božanske sile, kao što to ni kasnije neće biti kod Platona. I kod jednog i kod drugog božanstvo je garant *lepote* poezije, za razliku od Homera i Hesioda, kod kojih je prisustvo boga jemčilo za *istinitost* pesme⁴⁵.

Cilj svake komunikacije jeste poruka, njeno sastavljanje i njeno primanje. Cilj umetničke poruke je da ona bude lepa, da sadrži Lepo i da objavljuje Lepo. Ovu kvalitativnu determinantu književne poruke kao cilj stvaralačke prakse pesnika ističe Demokrit u navedenom citatu (B 18 DK). Jedan drugi fragmenat (B 21 D) sačuvan kod Diona Hrizostoma⁴⁶ jeste paradigma kojom se potvrđuje ova teza:

ὁ μὲν Δημόκριτος περὶ Ὁμήρου φησὶν οὕτως· «Ὅμηρος φύσεως λαχὼν θεαζούσης ἐπέων κόσμον ἐτεκτήνατο παντοίων», ὥς οὐκ ἔνὸν ἄνευ θείας καὶ δαιμονίας φύσεως οὕτως καλὰ καὶ σοφὰ ἔπη ἐργάσασθαι.

Demokrit o Homeru ovako kaže: „Pošto je dobio u deo božanski talenat, Homer je stvorio skladan sastav najraznolikijih izraza.“, što znači da nije moguće stvoriti tako lepe i mudre stihove bez božanske i demonske prirode.

Konkretna estetička kvalifikacija *καλός* (B 18 DK) ovde je zamenjena književnim izrazom *κόσμος* (B 21 DK) koji svojom metaforičnošću treba da prevaziđe čulnu ograničenost Lepog i da obezbedi širu, na metafizici zasnovanu, vrednost. Sintagma *ἐπέων κόσμος* dovodi Demokrita u vezu sa jednom, u njegovom vremenu već veoma dugom tradicijom koncepta pesničkog oblika kao uređenog sastava jezičkih elemenata, koja počinje sa Homerom i jeste svojstvena za poetiku pesnika.⁴⁷ Ali ono što privlači pažnju jeste ovde objavljena i ponovljena uslovljenost kvaliteta književne poruke prisustvom božanstva u stvaralačkom procesu.

Uslovljenost Lepog prisustvom božanstva u Demokritovom filozofskom sistemu osvedočeno je u još jednom fragmentu (B 112 D):

45 V. LANATA 1963, 256, n. 3.

46 D. CHR. LIII.1.

47 V. BRANCACCI 2007, 203; HALLIWELL 2002, 5; CLAY 2003, 15.

θείου νοῦ τὸ ἀεί τι διαλογίζεσθαι καλόν.

Osobina je božanskog uma da uvek razmišlja o nečemu lepom.

U navedenim fragmentima Demokrit upotrebljava različite označitelje da bi označio božansko prisustvo u stvaralačkom postupku. Jednom (B 18 DK) onu pojavu naziva ἐνθουσιασμός i dodatno je objašnjava sa ἱερὸν πνεῦμα. Na drugom mestu (B 21 DK) naziva je φύσις θεάζουσα i na trećem (B 112 DK) θεῖος νοῦς.

Zanimljivo je da je u datim primerima Demokrit samo jednom upotrebio imenicu kao označitelja pojave, a da je u svim ostalim slučajevima božansko definisao kao neko izdvojeno i privilegovano stanje πνεῦμα, φύσις, ili νοῦς. Apstraktnost i fluidnost ovih pojmova može da bude samo privremeni utisak. Setimo se da su ove reči deo filozofskog diskursa tvorca atomističke teorije, koji stvarnost vidi pre svega kao evidentnu i merljivu materiju. Prema tome, svi već pomenuti učesnici u stvaralačkom procesu koji imaju tu sposobnost da apsorbuju božanstvo, dakle πνεῦμα, φύσις, νοῦς, za Demokrita nisu apstraktne pojave sa pretpostavljenim ili zamišljenim identitetom, već konkretne, realne i materijalne strukture posebne vrste. Ono što se obično naziva božanskim, Demokrit preuzima da bi označio jedan poseban kvalitet koji obaveštava o jednoj neobičnoj i nestandardnoj strukturi koja ima tu sposobnost da se ponaša i da deluje na način koji je van okvira onoga što jeste nekakva norma, a da bi stvorio drugačiju, novu stvarnost.

Da bi se razumelo Demokritovo poimanje stvaralačke prakse, odnosno ideo božanstva u njoj, valja zaviriti i u njegovu teoriju čulnog opažanja, koja se temelji na ontologiji takozvanih sličica (εἰδῶλα), minimiziranih emanacija stvari. Prema Demokritovoj teoriji, čulno opažanje predstavlja, zapravo, ulazak ovih sličica putem čula u dušu. Kvalitet komunikacije uslovljen je dvema stvarima – sa jedne strane, kvalitetom samih sličica, jer „neke od njih deluju dobro (τὰ μὲν εἶναι ἀγαθοποιά), a neke loše (τὰ δὲ κακοποιά)”⁴⁸, a sa druge strane, čulnom sposobnošću onoga koji prima sličice, odnosno njegovom propustljivošću i osetljivošću, jer nisu svi ljudi jednako otvoreni za prijem svih vrsta sličica. Iskustvo božanskog prisustva Demokrit objašnjava kao čulno opažanje „povoljnih sličica”; onih

48 V. S. E. M.IX.19 (=B 166 DK).

slika koje su velike, izuzetne, nepropadljive i predskazuju budućnost.⁴⁹ Takvo iskustvo dostupno je isključivo onim ljudima koji imaju sposobnost da kroz svoje čulne kanale propuste sličice koje emaniraju božanstvo, čija je duša otvorena za uticaje božanstva.

Prema tome, prisustvo božanskog kod Demokrita nije transcendentno kao kod Platona, ono nije neka sila (δύναμις) ili moć koja dolazi pesniku iz spoljašnjeg sveta i koja je privremeno prisutna u njemu da bi on bio sposoban da stvara. Božansko, ili čak i samo božanstvo, kod Demokrita jeste nešto što je imanentno pesniku, njegovoj strukturi, njegovoj fiziologiji kao nekakav poseban, neobičan kvalitet elemenata i njihovih sadržaja. U skladu s ovim a povodom inetpretacije Demokritovog fragmenta o Homeru (B 21 DK), Brankači definiše pesnika kao nekoga „ko je u stanju da oseti ἐνθουσιασμός»⁵⁰, a zatim objašnjava da je ἐνθουσιασμός izvesno pojačavanje sposobnosti pesnika i odriče uobičajeno shvatanje da je to nekakvo stanje božanske, a još manje, mističke zasednutosti.⁵¹ Zanimljivo je da ovakva eksplikacija *entuzijazma* zanemaruje ritualno i mantičko poreklo pojave i da je na bazi njene učinkovitosti, a saglasno sa Demokritovim kontekstom (B 18 DK i B 21 DK), približava sadržajima koji se u tradicionalnoj antičkoj poetici izražavaju terminom τέχνη⁵². Na ovaj način shvaćeni *entuzijazam*, kao sposobnost koja „podrazumeva poznavanje jezičke korektnosti (γράφειν) i posedovanje izvesne veštine kojom pesnik stvara celovitost pesme (ἐπέων κόσμος)»⁵³, ukida poetološku nedoslednost izraza „što pesnik napiše (γράφῃ) sa božanskim nadahnućem (μετ' ἐνθουσιασμοῦ) „ (B 18 DK), a time negira i njegovu argumentativnu vrednost da se radi o neautetičnom navodu Demokrita⁵⁴.

Uvid u tradiciju sačuvanih filozofskih tekstova pokazuje da se reč ἐνθουσιασμός javlja samo jednom među Demokritovim fragmentima. Ne može se reći da je ova reč deo nekog izgrađenog estetičkog sistema i da ima vrednost tehničkog termina u ovoj oblasti. Njegova nesigurna pozicija u poetici kao i njegova ne sasvim precizna semantička vrednost ukazuju na potrebu da se on doobjasni. Zbog toga, sintagma ἑρὸν πνεῦμα koja

49 ibidem.

50 V. BRANCACCI 2007, 201.

51 V. BRANCACCI 2007, 202.

52 V. napomenu 1.

53 V. BRANCACCI 2007, 202.

54 V. napomenu 40.

sledi iza reči ἐνθουσιασμός u ovom kontekstu može da se razume kao deskripcija njenog semantičkog sadržaja.⁵⁵

Demokritova teorija *entuzijazma* bila je sasvim sigurno poznata Platonu, ali on nigde u svojim dijalozima ne pominje ni autora, ni koncept⁵⁶. On obično ne navodi eksplicitno svoje izvore, niti s njima direktno polemíše. Pored uvažavanja manira, postoji još jedan razlog za ignorisanje autorstva ove teorije koja se danas idenifikuje sa Platonovim imenom. Radi se o konsekventnosti određenog filozofskog sistema. Od teorije *entuzijazma* utemeljene na materijalističkom konceptu Demokritove filozofije Platon je preuzeo samo označitelja i ispunio ga sadržajem koji odgovara njegovoj idealističkoj orijentaciji filozofskog sistema.

55 Brankači ukazuje na mogućnost da se između ova dva izraza i pored njihove semantičke bliskosti i zajedničkog leksičkog porekla ipak uspostavi izvesna razlika; ἐνθουσιασμός bi se odnosio na subjektivni aspekt nadahnuća, ono što pesnik oseti kao božansko prisustvo, dok bi ἰερόν πνεῦμα označavao božanstvo kao spoljašnjeg uzročnika ovog stanja. v. Brancacci 2007, 200.

56 O ovom problemu uopšte uzev, kao i o specifičnom problemu *entuzijazma* kod Demokrita i Platona piše Ferverda. V. FERWERDA 1972.

Literatura

- BRANCACCI, A. (2007) — „Democritus' Mousika“, u *Democritus: Science, The Arts, and the Care of the Soul. Proceedings of the International Colloquium on Democritus* (Paris, 18-20 September 2003), izd. A. Brancacci i J.-P. Morel, Leiden-Boston, 181-205.
- CHANDLER, C. (2007) — „Democritus on Homer and Inspiration, B 21 DK“, *Athenaeum* 95, 839-860.
- CLAY, J. S. (2003) — *Hesiod's Cosmos*, Cambridge.
- DELATTE, A. (1934) — *Les conceptions de l'enthousiasme chez les philosophes présocratiques*, Paris.
- DODDS, E. R. (1959) — *The Greeks and the Irrational*, Los Angeles.
- FERWERDA, R. (1972) — „Democritus and Plato“, *Mnemosyne* 25, 337-378.
- FORD, A. (2002) — *The Origins of Criticism: Literary Culture and Poetic Theory in Classical Greece*. Princeton-Oxford.
- HALLIWELL, S. (2002) — *The Aesthetics of Mimesis: Ancient Texts and Modern Problems*, Princeton.
- KEULS, E. C. (1978) — *Plato and Greek Painting*, Leiden.
- LANATA, G. (1963) — *Poetica preplatonica*, Firenze.
- MANSFELD, J. (2004) — „Democritus fragments 68 B18 and B21 DK“, *Mnemosyne* 57, 484-488.
- SAVIĆ REBAC, A. (1985) — *Antička estetika i nauka o književnosti*, Novi Sad.
- TATARKJEVIČ, V. (1976) — *Istorija šest pojmova*, Beograd.
- TIGERSTEDT, E. N. (1969) — *Plato's Idea of Poetical Inspiration*, Helsinki.
- TIGERSTEDT, E. N. (1970) — „Furor poeticus: Poetic Inspiration in Greek Literature before Democritus and Plato“, *JHI* 31, 163-78.
- VELARDI, R. (1989) — *Enthousiasmos: possessione rituale e teoria della comunicazione poetica in Platone*, Roma.

Democritus' *enthousiasmos*

Summary

Among the fragments by the pre-socratic philosophers there is one by the philosopher Democritus (B1 8D) which includes a mention of the noun ἐνθουσιασμός. If we dare believe in the precision and the authenticity of the quotation from the 2nd century AD, then Democritus' text is the oldest written evidence on the presence of the word ἐνθουσιασμός in the Greek philosophical vocabulary. We can not say that it is a part of an accomplished esthetic system and that it has the value of a technical term in this field.

Democritus uses the things which are almost conventionally referred to as divine to denote a special quality which tells of an unusual and non-standardized structure which is capable of behaving and acting beyond the frames of the norm, as a creation of an other, new reality. Consequently, his divinity is not transcendental as Plato's, it has no identity of a force, a power which settles inside the poet form the outside and is only temporarily present, but it is immanent to his structure, to his physiology as a special, unusual quality of the elements and their compositions.

Plato was probably familiar with Democritus's theory of enthusiasm, but he never mentioned the author, nor the concept. Plato has taken from the theory of enthusiasm, incorporated in Democritus' materialistic concept, only the signifier and filled it with a signifying value particular to his idealistic orientation.

Dragana Dimitrijević

Filozofski fakultet, Beograd

Besednikov glas u rimskoj retorskoj teoriji¹

Apstrakt. Osnovno antičko gledište jeste da izvođenje besede mora da bude potpomognuto „pravom“ emocijom. Prema toj ideji, besednikov glas kao važan element izvođenja besede mora da deluje iskreno i prikladno. Cilj ovog rada je da razmotri ulogu i svojstva glasa u okviru rimske retorske teorije.

Ključne reči: besednikov glas, Ciceron, Kvintilijan, rimska retorska teorija

Abstract. The basic ancient view is that rhetorical delivery must be sustained by 'natural' emotion. According to that conception, an orator's voice as an important element of delivery must seem sincere and appropriate. The aim of this paper is to discuss the role and the qualities of voice in the Roman rhetorical theory.

Key words: orator's voice, Cicero, Quintilian, Roman rhetorical theory

Prema nekim lingvističkim tipologijama, kvalitativna svojstva glasa ubrajaju se u parajezička obeležja komunikacije², a ima i autora koji ovo komunikacijsko sredstvo, tj. jedan njegov segment, svrstavaju u vanlingvistički domen³. Lingvisti su već uočili brojne manjkavosti ovakvih, često isuviše pojednostavljenih, šema, pa se može reći da se u lingvističkoj nauci i dalje traga za prihvatljivijim terminološkim određenjima datog elementa komunikacije. Lajons, na primer, priznaje da su termini *paralingvistika* i *parajezik* neprecizni, ili čak logički nedosledni, ali da do sada nije pronađena bolja alternativa⁴. Ovaj rad ima za cilj da istraži koju su ulogu i značaj kvalitativna i kvantitativna obeležja glasa imala u rimskoj retorskoj teoriji.

Budući da rimska retorska teorija predstavlja gotovo prirodan nastavak grčke helenističke i aristotelovske tradicije, prvo ćemo izložiti koje je mesto bilo dodeljeno usmenom izvođenju besede, te različitim svojstvima glasa kao njegovom delu, u okviru grčke retorike.

1 Jednu verziju ovog rada izložila sam na konferenciji *Glas*, održanoj 29-30. marta 2007. godine na Filološkom fakultetu u Beogradu.

2 Vidi Trask 2004, 223-24; Kristal 1999, 255.

3 Vidi Lyons 1977, 58. S druge strane, treba reći da Lajons smatra da npr. jačina i visina glasa spadaju u paralingvistička sredstva, vidi Lyons 1977, 61, 64-65.

4 Vidi Lyons 1977, 64. O ovome vidi i Radovanović 2003, 104.

Na početku, treba naglasiti da je, koliko znamo, Aristotel prvi autor jednog retorskog priručnika, koji uputstva za besednike nije grupisao prema delovima besede, kao što je to nalogala dotadašnja praksa, već je akcenat stavio na besednikove zadatke (grč. ἔργα τοῦ ῥήτορος), važne za svaki deo besede – iznalaženje teme (grč. εὑρεσις, lat. *inventio*), raspored građe (grč. τάξις, lat. *dispositio*), stil (grč. λέξις, lat. *elocutio*)⁵. Aristotel je usmeno izvođenje besede posmatrao u okviru razmatranja o stilu⁶. On je, takođe, detaljno izložio atehničke elemente ubeđivanja – λόγος, ἦθος, πάθος, te pažljivo opisao različite emocije i karaktere⁷. Zna se da se Aristotelov učenik Teofrast detaljnije pozabavio usmenim izvođenjem besede. Diogen Laertije svedoči da je Teofrast napisao jedno delo o ovom elementu besedništva⁸, kao i da je posle njega zanemareno istraživanje emocija i karaktera u okviru retorske teorije, ali ne može se pouzdano kazati, kako je primetio Sonkovski, da li je na ovakav razvoj grčke retorske teorije presudan uticaj imao upravo Teofrast, ili objašnjenje treba tražiti na drugoj strani⁹. Naime, čini se da su stoičari, sledeći Teofrasta, uvrstili izvođenje među osnovne govornikove dužnosti¹⁰, kao i da su potisnuli bavljenje emocijama i karakterima, što je bilo u skladu sa njihovim učenjem, koje se protivilo izazivanju emocija¹¹.

Imamo svedočanstva da su u drugoj polovini II veka p.n.e. u Rimu već postojali retorski priručnici napisani na latinskom jeziku, koji su se gotovo izvesno u velikoj meri oslanjali na svoje grčke predloške. Kako bismo utvrdili kakvu je ulogu imao besednikov glas u rimskoj retorskoj teoriji, osvrnućemo se na tri retorska priručnika, idući hronološkim redom.

Prvi sačuvani izdanak rimske retorske teorije jeste *Retorika za Herenija* (*Rhetorica ad Herennium*), napisana najverovatnije osamdesetih godina I veka p.n.e. U ovom retorskom priručniku, koji je dugo, ali, kako se danas smatra, neosnovano, pripisivan Ciceronu, usmenom izvođenju besede (*pronuntiatio*) posvećena je velika pažnja. Izlaganje o usmenom izvođenju počinje sledećim rečima: „Mnogi kažu da je usmeno izvođenje od najveće koristi za govornika i da ono ima najveću moć ubeđivanja. Mi,

5 Vidi Sonkovsky 1959, 258. Aristotel je usmeno izvođenje besede posmatrao u okviru razmatranja o stilu (*Rhet.* 1403b15-22).

6 Arist. *Rhet.* 1403b15-22.

7 Arist. *Rhet.* 1378a31-1388b30; 1388b31-1391b7.

8 Diog. Laert. 5.48; Sonkovsky 1959, 267-8.

9 Sonkovsky 1959, 268.

10 Diog. Laert. 7.43.

11 Vidi Solmsen 1941, 178.

pak, ne možemo lako da kažemo koja je od pet osnovnih stvari u besedništvu najmoćnija, ali spremno potvrđujemo da je usmeno izvođenje od izuzetne koristi¹². Nepoznati autor dalje kaže da, pošto navodno to niko nije učinio pre njega, i pošto se radi o vrlo važnom pitanju, stvar treba detaljnije razmotriti¹³.

O značaju koji je pridavan usmenom izvođenju besede svedoče i sledeća tri primera koja Ciceron i Kvintilijan navode u svojim retorskim priručnicima.

Pedesetih godina I veka p.n.e., tridesetak godina posle nastanka dela *Rhetorica ad Herennium*, Ciceron u svom znamenitom delu *O govorniku* (*De Oratore*), jedinom sačuvanom antičkom retorskom priručniku napisanom u dijaloškoj formi, navodi tri anegdote u okviru izlaganja o izvođenju besede (*actio*)¹⁴.

Ciceron prvo iznosi dve pripovesti vezane za dva najslavnija grčka govornika. Priča se da je Demosten, kada su ga upitali šta smatra da je najvažnije u besedničkom umeću, rekao da usmenom izvođenju dodeljuje prvo, drugo i treće mesto¹⁵. Ciceron zatim pripoveda kako je glavni Demostenov rival, Eshin, pošto je kao izgnanik iz Atine došao na Rodos, besedio i svoju i Demostenovu besedu, te kako se okupljeni narod divio njegovom besedničkom umeću. Eshin je, prema tradiciji, tom prilikom rekao da bi se oni još više divili da su mogli da čuju kako sam Demosten govori svoju besedu¹⁶. Na kraju izlaganja o izvođenju besede Ciceron iznosi još jednu anekdotu, ovog puta vezanu za slavnog rimskog besednika i političara, Gaja Graha, koji je živeo u II veku p.n.e. Naime, pričalo se da je Grah, dok je besedio, uvek iza sebe skrivao veštog frulaša, koji bi ga zvukom frule bilo bodrio, bilo smirivao¹⁷.

Krajem I veka n.e. u retorskom priručniku *Obrazovanje govornika* (*Institutio Oratoria*) Kvintilijan gotovo istim rečima iznosi sve tri pripovesti¹⁸, s tim što dodaje da i Ciceron, najveći autoritet u rimskom besedništvu, smatra kako izvođenje u besedništvu ima najvažniju ulogu.

12 Svi citirani odeljci iz dela *Rhetorica ad Herennium* navedeni su u mom prevodu. Citirani odeljak u latinskom originalu glasi: *Pronuntiationem multi maxime utilem oratori dixerunt esse et ad persuadendum plurimum valere. Nos quidem unum de quinque rebus plurimum posse non facile dixerimus; egregie magnam esse utilitatem in pronuntiatione audacter confirmaverimus* (*Rhet. Her.* 3.19).

13 *Rhet. Her.* 3.19f.

14 Sve tri anegdote stoje na kraju ovog dela.

15 Cic. *De Orat.* 3.213.

16 Ibid.

17 Cic. *De Orat.* 3.225.

18 Quint. *Inst.* 11.3.6-7; 1.10.27.

Za našu temu posebno je važna poslednja anegdota, koja govori o tome koliki su značaj rimski besednici pridavali usmenom izvođenju u II i I veku p.n.e., dok je još rimska retorika bila gotovo sasvim u senci grčke retorske tradicije.

Sada se vraćamo najstarijem rimskom retorskom priručniku, *Retorici za Herenija*. Prema autoru ovog priručnika, usmeno izvođenje (*pronuntiatio*) sastoji se od određenog svojstva glasa (*vocis figura*) i odgovarajuće kretnje tela (*corporis motus*)¹⁹. Kako se smatra, ova podela preuzeta je iz grčke, helenističke retorske teorije. Potom, svojstva glasa jesu: jačina (*magnitudo*), postojanost (*firmitudo*) i raspon (*mollitudo*)²⁰. Za razliku od jačine glasa, koja je prvenstveno uslovljena prirodnim predispozicijama²¹, njegova postojanost²² i elastičnost mogu se vežbati, poboljšati i očuvati usvajanjem određenih retorskih pravila²³.

Uputstva za postojanost glasa su sledeća: „Postojanost glasa najbolje ćemo sačuvati, ako na početku budemo besedili mirnim i prigušenim glasom... Potom, treba prekinuti korišćenje punog glasa, i preći na razgovorni ton; naime, promene čine to da, pošto se ni jednom bojom glasa nismo prekomerno služili, i dalje možemo da koristimo svaku boju“. Zatim, „prikladno je da se na kraju besede mnogo reči izgovori u jednom dahu, sliveno“²⁴.

Uočavamo da, iako autor eksplicitno kaže da daje uputstva za postojanost glasa, ovde, u stvari, istovremeno imamo i drugu vrstu uputstava. Naime, videli smo da autor redom ukazuje i na to kakav ton treba imati na početku, na sredini i na kraju besede. Kasnije ćemo pokazati da slična uputstva nalazimo i u Ciceronovom i u Kvintilijanovom delu.

Autor ovog priručnika daje najdetaljniju šemu raznih tonova kada govori o rasponu glasa (*mollitudo*). Prvo, raspon glasa obuhvata: razgovorni (*sermo*), debatni (*contentio*) i ekspresivni (*amplificatio*) ton²⁵. Potom, autor daje definiciju za sve tri osnovne vrste tona. Za naše istraživanje posebno je važna definicija za ekspresivni ton: „Ekspresivni ton ili izazi-

19 *Rhet. Her.* 3.19.

20 *Rhet. Her.* 3.20.

21 *Ibid.*

22 *Rhet. Her.* 3.20-22.

23 *Rhet. Her.* 3.23-25.

24 *Firmam ergo maxime poterimus in dicendo vocem conservare si quam maxime sedata et depressa voce principia dicemus... Et in continuo clamore remittere et ad sermonem transire oportet; commutationes enim faciunt ut nullo genere vocis effuso in omni voce integri simus... Et uno spiritu continenter multa dicere in extrema convenit oratione* (*Rhet. Her.* 3.21).

25 *Rhet. Her.* 3.23.

va srdžbu ili navodi na sažaljenje dušu slušaoca²⁶. Zatim sledi još jedna minucioznija podela svakog od ovih osnovnih tonova. Tako se razgovorni ton deli na sledeće podvrste: dostojanstveni (*dignitas*), izjavni (*demonstratio*), narativni (*narratio*) i šaljivi (*iocatio*), debatni može biti neprekinut (*continuatio*) i isprekidan (*distributio*), a ekspresivni podstičući (*cohortatio*) i molećivi (*conquestio*)²⁷. Autor je za svaki od ovih osam tonova dao detaljnija uputstva u vezi sa bojom, jačinom i visinom glasa²⁸. Za naše razmatranje posebno je zanimljiv savet u vezi sa razgovornim dostojanstvenim tonom – treba se čuvati toga da „od besedničkog pređemo na tragički ton“²⁹. Posle izlaganja o različitim svojstvima glasa sledi razmatranje o kretnjama tela.

Ovako široka paleta tonova, kojima se, prema autoru ovog priručnika, govornik može obratiti svojim slušaocima pokazuje da su grčki i rimski retori pre više od dva milenijuma detaljno razradili pojedine elemente tzv. *govorne strategije*. Bez želje da povlačimo direktne paralele i analogije, ovde samo napominjemo da je u čuvenoj tipologiji *ilokutornih govornih činova* Džona Serla takođe navedeno osam tipova *govornih činova*³⁰.

Sada ćemo pogledati kako Ciceron u delu *O govorniku* započinje izlaganje o usmenom izvođenju besede (*actio*) i besednikovom glasu. Posle kazivanja već pomenutih pripovesti o Demostenu i Eshinu, kao i navođenja kratkog odlomka iz jedne izgubljene besede Gaja Grah, Ciceron kaže: „O ovoj temi govorim iscrpnije stoga što su govornici, koji su tvorci same stvarnosti, napustili cijelo ovo područje, a zauzeli su ga glumci, oponašatelji stvarnosti“³¹.

Ovde vidimo da, za razliku od autora dela *Rhetorica ad Herennium*, koji tvrdi da se niko pre njega nije detaljnije pozabavio pitanjem izvođenja besede, Ciceron ne pretenduje na originalnost, već izražava potrebu da se oživi interesovanje za ovaj aspekt besedničkog umeća, i u vezi s tim pominje glumački zanat. Setimo se da je i autor najstarijeg sačuvanog rimskog retorskog priručnika, upozoravajući da razgovorni dostojanstveni ton ne treba da pređe u tragički³², makar posredno, povukao paralelu

26 *Amplificatio est oratio quae aut in iracundiam inducit, aut ad misericordiam trahit auditoris animum* (*Rhet. Her.* 3.23).

27 *Rhet. Her.* 3.23-24.

28 *Rhet. Her.* 3.24-25.

29 *Ut ne ab oratoria consuetudine ad tragicam transeamus* (*Rhet. Her.* 3.24).

30 Npr. *potvrđivati, zahtevati, upozoravati* itd. Vidi Serl 1991, 126-27.

31 Svi prevedeni odeljci iz Ciceronovog dela *De Oratore* citirani su prema Stepanić 2002, a latinski tekst prema Wilkins 1962. Na ovom mestu latinski tekst glasi: *Haec ideo dico pluribus, quod genus hoc totum oratores, qui sunt veritatis ipsius actores, reliquerunt; imitatores autem veritatis, histriones, occupaverunt* (*De Orat.* 3.214).

32 *Rhet. Her.* 3.24.

između besednika i glumca. Takođe, usred izlaganja o vrstama glasa Ciceron besednicima daje sledeće uputstvo: „(A) sve (ove) osećaje moraju pratiti pokreti – ne ovi scenski, koji izražavaju pojedine reči, nego oni koji tumače opći sadržaj i misao, ne pokazajući nego naznačujući, uz snažno i muževno kretanje tijela; ne ono posuđeno iz kazališta i od glumaca, nego iz oružanih vježbi i borilišta“³³. Već u Aristotelovo doba tragički pesnici nisu nastupali kao izvođači svojih drama³⁴. Za razliku od njih, grčki, a naročito rimski besednici najčešće su istovremeno bili i autori i izvođači svojih beseda. To je uslovalo da su besednici i tvorci retorskih priručnika uočavali sličnosti i pocrtavali razlike između svog i glumačkog zanata³⁵.

Ciceron u delu *O govorniku* dalje kaže: „Svaki naime osećaj po prirodi ima neki sebi svojstven izraz lica, zvuk i držanje. Čitavo ljudsko tijelo i svi izrazi njegova lica i svi preljevi njegova glasa, baš kao žice na citari, zvuče onako kako u njih udari svaki pojedini osećaj. Različiti su tonovi glasa, naime, poput struna, napetih da odgovore na svaki dodir: visok, dubok, brz, polagan, jak, slab. Između svih njih u svakoj vrsti postoji srednji ton. Iz njih je proizišao veći broj vrsta glasa: gladak, opor; stegnut, otegnut; nošen, isprekidan; mukli, kričav; koji slabi ili buja kako se mijenjaju tonovi. To su boje koje izvođaču, kao slikaru, stoje na raspolaganju da postigne raznolikost. Posebnu, naime, vrstu glasa za sebe mora prisvojiti bijes – visok, brz, s čestim prekidima... Drugačiju vrstu glasa traži žalovanje i tuga – podatan, pun, isprekidan, koji zvuči plačljivo... Drugačiji glas traži strah – stišan, neodlučan, klonuo...“³⁶.

Za svako od pobrojanih osećanja i vrsta glasa Ciceron daje i po jedan primer, citat iz pretklasične rimske drame, mahom iz tragedije.

33 Prevod je prema Stepanić 2002, 303-4. Latinski tekst je sledeći: *omnis autem hos motus subsequi debet gestus, non hic verba exprimens scaenicus, sed universam rem et sententiam non demonstratione, sed significatione declarans, laterum inflexione hac forti ac virili, non ab scaena et histrionibus, sed ab armis aut etiam a palaestra* (De Orat. 3.219-20).

34 Arist. Rhet. 1403b23-24.

35 O ovome vidi, na primer, Fantham 2002.

36 Prevod je prema Stepanić 2002, 301-3. Latinski tekst glasi ovako: *Omnis enim motus animi suum quandam a natura habet voltum et snum et gestum; corpusque totum hominis et eius omnis voltus omnesque voces, ut nervi in fidibus, ita sonant, ut a motu animi quoque sunt pulsae. Nam voces ut chordae sunt intentae, quae ad quemque tactum respondeant, acuta gravis, cita tarda, magna parva; quas tamen inter omnis est suo quoque in genere mediocris, atque etiam illa sunt ab his delapsa plura genera, leve asperum, contractum diffusum, continenti spiritu intermisso, fractum scissum, flexo sono extenuatum inflatum; nullum est enim horum generum, quod non arte ac moderatione tractetur. Hi sunt actori, ut pictori, expositi ad variandum colores. Aliud enim vocis genus iracundia sibi sumat, acutum, incitatum, crebro incidens... Aliud miseratio ac maeror, flexibile, plenum, interruptum, flebili voce... Aliud metus, demissum et haesitans et abiectum...* (De Orat. 3.216-218).

Možemo da zaključimo da, za razliku od autora dela *Rhetorica ad Herennium*, koji je stvorio, ili, što je još verovatnije, preuzeo čvrst sistem različitih svojstava besednikovog glasa, Ciceron očigledno nije težio apsolutnoj sistematičnosti, te su kod njega uputstva u vezi sa glasom izmešana s onima, koja se odnose na gestovni element izvođenja besede. Smatra se da je Ciceron prvi autor, posle Aristotela, koji je značajan deo svoje retorske teorije posvetio razmatranju o osećanjima³⁷. On obnavlja interes za *ethos* i *pathos*, i tvrdi da govornik mora da ima znanje o jakim osećanjima, kao i umeće da ih izazove, budući da prvo mora da ih oseća u sebi kako bi mogao da ih izazove³⁸. Takođe, u okviru razmatranja o osećanjima Ciceron poredi besednikovu sposobnost da i sam proživi osećanja, koja treba da „proizvede“ kod slušalaca, sa ulogom glumca, koji je, s druge strane, treba da oživi osećanja utkana u dramski tekst rukom pesnika³⁹.

Sve što smo naveli mogli bismo grafički da prikažemo pomoću dva trougla:

Na kraju, osvrnućemo se i na Kvintilijanovo izlaganje o besednikovom glasu. Prvo, treba reći da je Kvintilijan vrlo detaljno, detaljnije od prethodna dva autora, izložio uputstva za usmeno izvođenje besede, kao i da za ovaj element besedničkog umeća navodi dva termina – i onaj kojim se služio autor najstarijeg sačuvanog rimskog retorskog priručnika – *pronuntiatio*, i onaj kojim se služio Ciceron – *actio*. Potom, Kvintilijan pravi osnovnu podelu svojstava glasa na – kvantitativna i kvalitativna, što je veoma blisko današnjim klasifikacijama. Kvintilijan kaže: „Prirodu glasa određuje njegov kvantitet i kvalitet. Pitanje kvantiteta je mnogo jednostavnije jer je glas uglavnom ili jak ili slab, mada ima više vrsta glasova koji se mogu svrstati između ove dvije krajnje granice... Kvalitet glasa je, međutim, raznolikiji. Glas može biti jasan ili promukao, krupan ili sitan, nježan ili grub, malog ili velikog dijapazona, krut ili gibak, zvonak ili potmuo“⁴⁰.

37 Sonkowsky 1959, 267.

38 Cic. *De Orat.* 2.189.

39 Cic. *De Orat.* 2.193.

40 Prevod je prema Pejčinović 1967, 453. Latinski tekst glasi ovako: *Natura vocis spectatur quantitate et qualitate. Quantitas simplicior; in summa enim grandis aut exigua est, sed inter has extremitates*

Kvintilijan je sledio Cicerona u naporu da osećanja, koja govornik treba da ima i koja želi da izazove, uklopi u svoj retorski sistem. Tako, on kaže da je glas (*vox*) „ogledalo duše“ (*mentis index*) i smatra da su različiti tonovi prikladni da opišu i izazovu različita osećanja: „Kada govorimo o veselim temama on je pun, prirodan i odražava radost; u prepirkama se služi svom snagom i sve su mu žice nategnute. U ljutnji je prkosan, oštar i žestok te isprekidan zbog čestih predaha... Ako hoćemo da izazovemo zavist treba da je nešto blaži... Prilikom laskanja, priznavanja, izvinjavanja ili pitanja on je blag i tih.“⁴¹

Možemo da zaključimo kako su rimski retori, pre svega, Ciceron i Kvintilijan, sledeći aristotelovsku tradiciju, smatrali da usmeno izvođenje besede, te i svojstva govornikovog glasa kao njegov deo, ne treba shvatiti kao nešto što postoji van besede i mimo procesa njenog stvaranja, već kao njen unutrašnji element, koji treba osmišljavati paralelno sa razmišljanjem o izboru tema, ideja i jezičkih izraza. Potom, videli smo da je već u predciceronovskoj rimskoj retorskoj teoriji naglašen značaj besednikovog glasa za ukupan uspeh neke besede. Ipak, tek u Ciceronovom delu *O govorniku* stoji veoma detaljna klasifikacija različitih emotivnih stanja, kao i odgovarajućih svojstava glasa. Na kraju, Kvintilijanov priručnik *Obrazovanje govornika*, pored već razrađenog ciceronovskog nabiranja emocija i karakteristika glasa, daje podelu na kvantitativna i kvalitativna svojstva glasa. Dakle, videli smo kako je u rimskoj retorskoj teoriji besednikov glas, kao samo jedan od osnovnih elemenata usmenog izvođenja besede, postepeno dobijao sve veći značaj, te kako su retorska uputstva vremenom postajala sve detaljnija i kako su na kraju dobila izrazit tehnički karakter.

mediae sunt species... Qualitas magis varia. Nam est et candida et fusca, et plena et exilis, et lenis et aspera, et contracta et fusa, et dura et flexibilis, et clara et obtusa (Quint. Inst. 11.3.14-15).

41 Prevod je prema Pejčinović 1967, 462-63. Latinski tekst glasi ovako: *Itaque laetis in rebus plena et simplex et ipsa quoddammodo hilaris fluit; at in certamine erecta totis viribus et velut omnibus nervis intenditur. Atrox in ira et aspera ac densa et respiratione crebra... Paulum in invidia facienda lentior... at in blandiendo, fatendo, satisfaciendo, rogando, lenis et summissa* (Quint. Inst. 11.3.63-64).

APPENDIX

1) Rhetorica ad Herennium (3.19-25)

MAGNITUDO (VOCIS)

FIRMITUDO (VOCIS)

MOLLITUDO (VOCIS)

1. SERMO

DIGNITAS

DEMONSTRATIO

NARRATIO

IOCATIO

2. CONTENTIO

CONTINUATIO

DISTRIBUTIO

3. AMPLIFICATIO

COHORTATIO

CONQUESTIO

2) Cicero, *De Oratore* (3.216-217)

(VOX)

MAGNA – PARVA

CITA – TARDA

ACUTA – GRAVIS

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

↓ ↓ ↓ ↓

↓ ↓ ↓ ↓ ↓

PLURA GENERA VOCIS

LEVE – ASPERUM

CONTRACTUM – DIFFUSUM

CONTINENTI SPIRITU – INTERMISSO

FRACTUM – SCISSUM

FLEXO SONO EXTENUATUM – INFLATUM

MOTUS ANIMI	GENERA VOCIS
iracundia	acutum, incitatum, crebro incidens
miseratio/maeror	flexibile, plenum, interruptum, flebili voce
metus	demissum, haesitans, abiectum
vis	contentum, vehemens, imminens quadam incitatione gravitates
voluptas	effusum, lene, tenerum, hilaratum, remissum
molestia	grave sine commiseratione quoddam et uno pressu ac sono obductum

3) Quintilianus, *Institutio Oratoria* (11.3.1-184)

QUANTITAS VOCIS	QUALITAS VOCIS
grandis – exigua	candida – fusca plena – exilis lenis – aspera contracta – fusa dura – flexibilis clara – obtusa

MOTUS ANIMI etc.	GENERA VOCIS
ira	atrox, aspera, densa, respiratione crebra
invidia	lentior
blandiri, fateri, satisfacere, rogare	lenis, summissa
suadentes, monentes, pollicentes, consolantes	gravis
metus/verecundia	contracta
adhortatio	fortis
disputatio	teres
miseratio	flexa, flebilis, obscurior
egressio	fusa, securae claritatis
expositio/sermo	recta, inter acutum sonum et gravem

Literatura

- FANTHAM, E. 2002. „Orator and / et actor“, u *Greek and Roman Actors: Aspects of an Ancient Profession*, ed. P. Easterling, E. Hall, 362-376, Cambridge: Cambridge University Press.
- KRISTAL, D. 1999. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, preveli I. Klajn i B. Hlebec, predgovor R. Bugarski, 2. izd., Beograd: Nolit.
- LYONS, J. 1977. *Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PEJČINOVIĆ, P. 1967. *Marko Fabije Kvintilijan – Obrazovanje govornika* (prevod, predgovor i komentari), Sarajevo: Izdavačko preduzeće Veselin Masleša.
- RADOVANOVIĆ, M. 2003. *Sociolingvistika*, 3. izd., Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- SERL, DŽ. 1991. *Govorni činovi*, preveo M. Đukić, Beograd: Nolit.
- SOLMSEN, F. 1941. „The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric“, *AJP* 62: 169-90.
- SONKOWSKY, R. P. 1959. „An Aspect of Delivery in Ancient Rhetorical Theory“, *TAPA* 90: 256-74.
- STEPANIĆ, G. 2002. *Marko Tulije Ciceron - O govorniku* (prevod, predgovor i komentari), Zagreb: Matica hrvatska.
- TRASK, R. L. 2004. *Key Concepts in Language and Linguistics*, London, New York: Routledge.
- WILKINS, A. S. 1962. reprint 1892 (Oxford University Press). *M. Tulli Ciceronis De Oratore*, ed., Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

An Orator's Voice in the Roman Rhetorical Theory

Summary

Quintilian's view of an orator's voice as *mentis index* supplies a context for our discussion. Namely, it involves the basic principle that rhetorical delivery to be effective must be sustained by 'natural' emotion. Thus, expressions of the voice and body must seem sincere and appropriate, and the purpose of training in the art of delivery is to perfect the natural ability to express these signals. The purpose of this paper is to discuss the evidence concerning an orator's voice as presented in the ancient Roman rhetorical handbooks.

Aristotle's method of analyzing the components of rhetoric differs greatly from that of his predecessors. It is most likely that he was first to establish delivery as one of the elements of the art of rhetoric. Furthermore, in his famous analysis of *pathos* and *ethos* he defines each emotion and the types of character and gives shrewd psychological observations. It is difficult to say what Theophrastus contributed in bringing the theory of delivery into harmony with Aristotle's analysis of emotions, since we do not know to what extent others who wrote on delivery are indebted to him.

The amount of material on the techniques of delivery increased, but it seems that the study of the emotions which ought to accompany delivery was neglected. The pedantic nature of the Hellenistic endless divisions of the kinds of delivery is reflected in the first Roman rhetorical handbook known to us, the *Rhetorica ad Herennium*.

It seems that Cicero revived the study of the emotions and the Aristotelian theory of delivery. In the *De Oratore* he is the first author known to have returned to the tripartite division of proofs (*apodeixis*, *ethos*, *pathos*) and restored to the theory of emotions the same degree of prominence as in Aristotle's *Rhetoric*. He says: 'Nature has assigned to every emotion its own particular facial expression, tone of voice and gesture (*De Orat.* 3.216)'. Cicero describes the functioning of this principle only in the voice, but implies that facial expression and gesture operate in the same way. He compares the sounds of the voice with the strings of a lyre. The sounds of

the voice express emotions in the same way as the strings respond to the touch. Various emotional impulses activate various qualities of the voice. Each quality (*genus vocis*) consists of a range of sounds which is defined by its two extremes (*acuta – gravis, cita – tarda, magna – parva*). Furthermore, each quality is bound to each emotion (*motus animi*), e. g. *iracundia, miserratio, metus*.

Quintilian, whose dependence upon the rhetorical writings of Cicero is well-known, also stresses the connection between the emotions and delivery. He adopts the Ciceronian divisions of *genera vocis* and *moti animi*, and supplies the rhetorical theory with additional parameters, such as the *quantitas vocis* and the *qualitas vocis*.

To conclude, in the Roman rhetorical theory an orator's voice is not merely something that is added in a superficial way after the process of literary composition, but rather something that seems to have been involved directly in labours of writing. Thus, it is highly probable that Roman orators consulted their sense of effective delivery and imagined tones of voice under the same impulses and imagined emotions that inspired suitable words.

Boris Pendelj
Filozofski fakultet, Beograd

Dramska sredstva u Ciceronovim besedama

Ljubavne afere Marka Antonija u *Drugoj Filipici* (§§ 44-46) i Marka Celija Rufa u *Besedi u odbranu Celija* (§§ 37-38)

Apstrakt. U svojim dvema besedama (*Druga Filipika*, §§ 44-46 i *Beseda u odbranu Celija*, §§ 37-38) Ciceron se poslužio različitim dramskim sredstvima kako bi u prvoj iznošenjem detalja iz ljubavne afere svoga protivnika M. Antonija izvrgao ruglu, a u drugoj ljubavnu aferu svoga štićenika predstavio kao mladalački nestašluk.

Ključne reči: M. Antonije, M. Celije Ruf, Cecilije Stacije, Terencije, dramska sredstva

Abstract. In his two orations (*Second Philippic*, 44-46) and oration *Pro Caelio* (37-38), Cicero utilized various drama tools. In the first, in order to ridicule his opponent Marcus Antonius by disclosing details from his love affair and in the second on, in order to represent the love affair of his protégé Marcus Caelius Rufus' as a youth mischief.

Key words: M. Antonius, M. Caelius Rufus, Caecilius Statius, Terentius, drama tools

Mada ne odriče značaj spoljašnjih faktora koji povezuju pozornicu i govornicu te prepoznaје mnoge sličnosti u izlaganju besede i vršenju glumačkog zanata¹, dramskim sredstvima u značajnijoj meri Ciceron se služi samo u nekolicini beseda. Pozorišni motivi, pozorišni rečnik, termini, likovi, epizode, po široko prihvaćenom mišljenju, najzastupljeniji su u besedama: *U odbranu Celija*, *U odbranu Seksta Roscija*, *U odbranu Kvinta Roscija* i u *Besedi protiv Pizona*. U ovome članku neću opovrgavati navedeno mišljenje iznošenjem dramskih elemenata koji nisu zanemarljivi u Ciceronovoj nezgovorenoj *Drugoj Filipici*, nego ću se osvrnuti na jedan odlomak iz navedene besede i uporediti ga sa odlomkom iz *Besede u odbranu Celija*. Naime,

1 Bliskost govornice i pozornice Ciceron tumači i u izvesnoj meri podržava u svojim retorskim spisima i besedama. Besedniku, akteru u sudu, skupštini ili Senatu, on želi sve što bi pozeleo valjanom glumcu na sceni: tribine ispunjene do poslednjeg mesta, muk u publici izazvan njegovim izlaskom na govornicu, učestale uzvike odobravanja i divljenja, sposobnost da u svakom trenutku zasmeje ili nagne na plač, tako da se posmatraču sa velike daljine može učiniti da se pred njim nalazi glumac Roscijevog renomea (*Brut.* 290).

pokušaću da pokažem kako Ciceron komičkim sredstvima pokušava da izvrgne ruglu ljubavne afere svoga protivnika u prvoj besedi, kada Marku Antoniju pripisuje osobine prostitutke koja u homoseksualnim aktivnostima ne preza ni od čega da bi podmirila svoje strasti i naplatila svoje usluge, ali i da drugačijim dramskim sredstvima želi ublažiti posledice ljubavne afere svoga štićenika Marka Celija Rufa, kada ga u besedi u njegovu odbranu predstavlja kao žrtvu pohotne i razularene udovice Klodije.

Ono retko što može da poveže Antonija i Celija u navedenim besedama jesu njihove godine. Još uvek su mladi ljudi. Antonije, veli Ciceron, tek što je mušku togu obukao, istu je svukao pa žensku navukao, ali je *toga muliebris* samo eufemizam umesto *toga meretricum*.² U sledećoj rečenici, eliptičnoj, grubo intoniranoj, Ciceron je surovo precizan: Antonije je obična prostitutka, svome polu naklonjena i u tom poslu drži do sebe (*Primo vulgare scortum, certa flagitii merces, nec ea parva*;). Potom priča naglo počinje da se razvija, mlađahni Kurion Antonija sklanja sa ulice, navlači mu odoru jedne poštene žene te oni stupaju u stabilan brak. *Meretricius quaestus, stolam dare, in matrimonium collocare* upečatljivi su izrazi kojima se dočarava Kurionov pokušaj da zataška Antonijevu sumnjivu prošlost. U nastavku, u samo nekoliko rečenica, besednik uspeva da opiše protivnikovu ljubavnu aferu uz brojne obrte, sa pikantnim detaljima i komičnim scenama. Prvo ističe Antonijev degradirani položaj budući da je on podređeniji Kurionu nego što je uobičajeno za mladića unajmljenog za nasladu. Potom slede rečenice u kojima komični momenti dostižu vrhunac.

*Quotiens te pater eius domu sua eiecit, quotiens custodes posuit ne limen intrares? Cum tu tamen nocte socia, hortante libidine, cogente mercede, per tegulas demitterere. Quae flagitia domus illa diutius ferre non potuit.*³

Koliko te je samo puta njegov otac iz kuće izbacio, koliko puta stražare postavio samo da mu u kuću više ne kročiš? A ti si se svejedno, pod okriljem noći, u zanosu strasti, alav na pare, i preko krova uvaljavao. E, toliku bruku ona časna kuća više nije mogla da trpi.

U ovom odlomku koji podseća na scene iz jeftinih komedija Ciceron koristi triplet (*nocte socia, hortante libidine, cogente mercede*) kojim gradirano

2 *Phil.* 2.44.

3 *Phil.* 2.45.

omalovažava protivnika i tako priprema publiku za upečatljiv, emotivno obojen ali i pomalo tragikomičan odlomak u kome opisuje posledice Kurionove ljubavne veze sa Antonijem. Kurionov otac je beznadežno očajan, a mladić, sav uplakan, na kolenima moli Cicerona da se založi kod njegovog oca kako bi se on i Antonije izvukli iz materijalnih nedaća i dugova u koje ih je Antonije uvukao. Ova, na kraju melodramatična scena, završava se Kurionovom izjavom da će opijen ljubavlju i sam poći za Antonijem u dobrovoljno izgnanstvo koje se ovome smeši, jer ne bi mogao da podnese u tom slučaju neminovni razvod (*discidium*), kako Ciceron podrugljivo kaže služeći se pravnim terminologijom.

Celijevi pak mladalački gresi tema su priče u spomenutom odlomku iz Ciceronovog govora u njegovu odbranu. Besednik sada koristi drugačija komička sredstva, budući da pokušava da pobudi razumevanje za njegove ljubavne nestašluke. Stoga neće iznositi nikakve intimne detalje koji bi mogli kompromitovati Celija, a to pogotovo neće uraditi na komičan ili farsičan način. Koliko su Celijeви gresi sitni Ciceron je domišljato predočio poređenjem moguće reakcije na takvo sinovljevo ponašanje jednog džangrizavog i žvanjkavog i drugog blagog i tolerantnog oca. Prvog je predstavio stihovima koji podsećaju na replike likova iz palijata Cecilija Stacija, u kojima se mrzovoljni otac često pojavljuje.⁴ Reakcija takvog oca bila bi više nego burna (*animus ardet, cor cumulat irā*), on bi patetično uzviknuo (*o infelix, o seceste*⁵), takav je otac srca kamenoga (*ferrei sunt isti patres*) i sa sinom razgovara bez okolišanja (*Si egebis, tibi dolebit, non mihi*) služeći se i plautovskim jezikom⁶. Na ovakvu očinsku tiradu Ciceron u Celijevo ime odgovara da razlog za mladićevo skretanje sa pravog puta nije pohlepa ili nekakva materijalna korist, što u jednoj nezdravoj sredini (*maledica civitas*) nije lako opovrgnuti. Potom je stihovima iz Terencijeve komedije *Braća (Adelphi)*⁷ predstavljen onaj drugi, razumniji i tolerantniji

4 *Sed dubito quem patrem potissimum sumam, Caecilianumne aliquem vehementem atque durum* (Cael. 37). Lik mrzovoljnog starca u delima Cecilija Stacija Ciceron pominje i u svojim drugim spisima (*de sen.* 36, *de nat. deor.* 3.72, *Rosc. Am.* 46). Mnoštvo citata iz dela ranih pesnika u Ciceronovim besedama objavljenim između 56. i 54. godine W. Zillinger tumači i njegovim tadašnjim intenzivnijim literarnim interesovanjima i povezuje ih sa objavljivanjem spisa *De oratore* 55. godine (Vidi Austin 1977, 98; Zillinger 1911, 38, 46.).

5 Umesto reči mnogo uobičajenije u njegovim delima (*sceleratus*), Ciceron navodi reč (*scelerate*) kojom se inače retko koristi (*Rosc. Am.* §§ 37, 62; *Sest.* 145; *Phil.* 6.12 [adv.]; *Att.* 6.1.8 [adv.]; *Sall.* 6.), svestan njene učestalosti u komedijama.

6 *mihi dolebit, non tibi, si quid ego stulte fecero* (Plaut. *Men.* 439).

7 *Ad.* 120-1.

otac,⁸ koji sinovljeve greške prašta i sam ih delom ispravlja (*Fores ecfregit, restituentur; discidit Vestem, resarciatur*).

Na kraju ovoga odlomka Ciceron tvrdi da se ništa od navedenog ne odnosi na Klodiju i u domenu hipoteze koristi efektni trikolon sa četvrtom frazom (*si vidua libere, proterva petulanter, dives effuse, libidinosa meretricio more viveret*) pre retoričkog pitanja kojim želi da kaže da je pred tolikim izazovima Celijev postupak u stvari najbenigniji mogući prestup (*adulterum ego putarem si quis hanc paulo liberius salutasset?*).

Odlomci iz dve Ciceronove besede potvrđuju njegovu veštinu da upotrebom različitih komičkih sredstava ostvari različite ciljeve: da jednoga, upletenog u ljubavnu aferu, prikaže u najcrnjem svetlu, a drugoga, čija je romansa imala buran završetak, da predstavi samo kao pomalo zabludelog sina. I tako je u prvom odlomku uspeo da pokaže kako ljubavisanje sa jednom prostitutkom može čoveku na grbaču da navuče mnoštvo problema, prikazavši to i komično i tragikomično i melodramatično, iznošenjem kompromitujućih, skandaloznih detalja, ali i predočavanjem očinske tuge i mladalačkih patnji zbog ljubavnih jada. U drugom pak odlomku, budući da je koketiranje ili svakojake rabote sa ženom sada, po besedniku, samo sumnjivih moralnih osobina, trebalo predstaviti kao nešto što i nije krupan prestup niti zaslužuje veliku osudu, Ciceron nije dočarao nikakve komične ili farsične scene, nego je odbranu temeljio na odlomcima iz palijata i komedija Cecilija Stacija i Terencija, pažljivo i odmereno odabranim, da ne bi omalovažio publiku prenebregavanjem njene ipak nedovoljne obrazovanosti.

⁸ Predusretljivog oca iz navedene komedije Ciceron pominje i u spisu *De senectute* (§ 65): *quanta in altero diritas, in altero comitas*.

Literatura

AUSTIN, R. G., ed. *M. Tullii Ciceronis pro M. Caelio oratio*, Oxford 1977.

LACEY, W. K., *Cicero: Second Philippic Oration*, Warminster, Wiltshire 1986.

RAMSEY, J. T., ed. *Cicero, Philippics I-II*, Cambridge 2003.

ZILLINGER, W. *Cicero und die altrömischen Dichter*, Würzburg 1911.

Drama tools in Cicero's orations

Marcus Antonius' love affairs in the *Second Phillipic* (44-46) and Marcus Caelius' Rufus in his oration *Pro Caelio*

Summary

Cicero uses various drama tools in his *Second Philippic* (§§ 44-46), and also in his oration *Pro Caelio* (§§ 37-38). His opponent Marcus Antonius is being ridiculed in the first section and attributed some of the worst human characteristics, introducing him as a protagonist in a scene of a cheap comedy, accompanied by tragicomic and melodramatic details. However, in the second quoted section, Cicero does not reveal details about his protégé Marcus Caelius Rufus' love affairs, but he presents his act as a youthful mischief, and the defense and the kind attitude towards Caecilius actions bases on carefully selected sections from Caecilius Statius' and Terentius' comedies.

Milena Joksimović Pajević
 Fakultet za međunarodnu saradnju, Beograd
 Filozofski fakultet, Beograd

Ugled žene, kazne za brakolomca i motiv supruža-svodnika u Horacijevim *Satirama*

Apstrakt. Horacijeve *Satire* pripadaju najranijem periodu njegovog stvaralaštva; nastarija među njima (1.2) nastala je između 40. i 38. g. pre n.e., a posvećena je pitanju preljube. Dvadesetak godina kasnije objavljeno je Avgustovo bračno zakonodavstvo. Pomenuti zakoni su čvrsto utemeljeni na preovlađujućim društvenim vrednostima onog vremena: o pojedinim pitanjima koja su kasnije sankcionisana zakonodavstvom javnost je raspravljala decenijama pre Oktavijanovog dolaska na vlast. Cilj ovog rada je da prouči neka od tih pitanja: status žene, kazne za brakolomca i ulogu prevarenog muža, i utvrdi na koji se način onovremeni javni diskurs ogleda u sadržaju i jeziku Horacijevih *Satira*.

Cljučne reči: Horacije, preljuba, Avgust, *lex Iulia de adulteriis coercendis*.

Abstract. Horace's *Satires* belong to the earliest period of his writing. The eldest among them, *Satire 1.2*, was written between 40 BC and 38 BC; its main theme is adultery. Two decades later Augustus' marriage legislation was promulgated. These laws were firmly rooted in the predominating social values of that time; certain issues, which were later sanctioned by the law, had been present in the public discussion during the decades that predated the Octavian's reign. The main aim of this article is to examine some of these issues: the status of the woman, the punishment of the adulterer, and the role of the cuckolded husband, and to determine how the public discourse of that time reflects on the content and the language of the Horace's *Satires*.

Key words: Horace, adultery, Augustus, *lex Iulia de adulteriis coercendis*.

Oktavijan Avgust je doneo niz zakonskih propisa koji su za cilj imali unapređivanje braka i rađanja,¹ kao i suzbijanje preljube i drugih vanbračnih seksualnih aktivnosti, pre svega među najuglednijima i najbogatijima - senatorskom aristokratijom. Kazne za seksualne presteupe propisane su *Julijevskim zakonom o suzbijanju preljube* (*lex Iulia de adulteriis coercendis*), objavljenim 18. ili 17. god. pre n.e. Zakon je sankcionisao *adulterium*, vanbračni seksualni odnos sa tuđom suprugom, i *stuprum*, neprilični seksual-

1 *Lex Iulia de maritalibus ordinibus* donet je 18. god. pre n.e., dopunjen sa *lex Papia-Poppaea* 9. god. n.e.

ni odnos sa neudatom ženom (devojkom, raspuštenicom ili udovicom).² Definicija prestupa je zavisila od statusa partnerke: kažnjivi su bili samo odnosi sa uglednim ženama, onima koje su bile *matres familias*, odnosno *matronae*. Da bi se razumela priroda Avgustovih reformi, potrebno je utvrditi šta određuje ženin status, odnosno ugled.

a) Status žene

Termini *mater familias* i *matrona* se rano približavaju u značenju i koriste kao ekvivalenti.³ U Avgustovom bračnom zakonodavstvu pomenuti se izrazi odnose na sve ugledne žene, bez obzira na to jesu li u braku.⁴ U klasičnom latinitetu termin *mater familias* je imao četiri različita značenja: prvobitno 'žena koja je udajom prešla pod muževljevu vlast'; potom, ekstenzijom, 'zakonita supruga'; zatim 'ugledna, čestita žena', udata ili ne, i najzad specijalizovano 'žena *sui iuris*'.⁵ U Ciceronovo doba termin u pravnom kontekstu zadržava izvorno značenje 'supruga *in manu mariti*',⁶ dok u književnim tekstovima ima dostojanstven i svešteni prizvuk, a označava ugledne žene, udate i samice.⁷ U književnim delima nastalim neposredno pre i nakon donošenja Avgustovog zakona, pomenuti izrazi često ukazuju na ženu koja učestvuje u *adulterium* ili *stuprum*.⁸ Na rečeni način i Horacije upotrebljava termin *matrona*: u *Satirama* ova se leksema uvek odnosi na udatu ženu sa kojom seksualni odnosi nisu dopušteni. *Matrona* je reč kojom satiričar najčešće ukazuje na preljubnicu (1.2.54; 63; 78; 94; 2.7.62); koristi je jednako učestalo (pet puta) kao i sve reči iz semantičkog polja *supruga*, *udata* zajedno (*uxor* 1.2.35; 57; 2.3.238; *coniunx* 2.7.46; *nupta* 1.4.27). Pomenuti termin, pritom, ne srećemo nigde drugde u kozerijama: pesnik ga upotrebljava isključivo za ženu koja učestvuje u preljubi.

Prelaz od značenja 'supruga' ka značenju 'ugledna žena' podstaknut je učestalim suprotstavljanjem udatih žena i prostitutki. Jukstapoziciju *me-*

2 Zakonom su predviđene kazne i za odnose sa uglednim muškarcima: Treggiari 1993: 278; *contra* McGinn 2003: 141.

3 E. g. Cic. *Cael.* 32.5-6 gde su *mater familias* i *matrona* ekvivalenti i odnose se na obudovelu Klodiju; TLL, s.v. *matrona*, 486.83ff. i.q. *mater familias*; v. McGinn 2003: 149-52.

4 McGinn 2003: 149, 152, 153; *contra* Treggiari 1993: 279-80 koja smatra da se izrazi odnose samo na žene u legitimnom braku.

5 Kunkel, *mater familias*, RE XIV, 2182-2184, ap. McGinn 2003: 152.

6 Cic. *Top.* 14: *Genus enim est uxor; eius duae formae: una matrumfamilias, eae sunt, quae in manum convenerunt; altera earum, quae tantum modo uxores habentur.*

7 E.g. Cic. 2 *Verr.* 5.137.

8 McGinn 2003: 151. *Mater familias*: V. Max. 6.1.8; 8 absol. 12; Sen. *Ep.* 97.5; Liv. 8.22.3; *matrona*: Liv. 10.31.9; 25.2.9

retrix i *matrona* (*mater familias*) neretko nalazimo u komediji, kod Plauta i Terencija, ali i u drugim žanrovima, npr. kod Cicerona i Ovidija.⁹ Način na koji Horacije primenjuje ovu antitezu ilustruje put semantičke promene: u *Satirama* prostitutkama su suprotstavljene matrone i udate žene: *quarum subsuta talos tegat instita veste opp. in fornice stantem* 1.2.29-30; *togata opp. matrona* 61-63; 78-82; *meretrices opp. uxor* 57-8; *meretricula opp. coniux* 2.7.46. Budući da se nalaze na istom polu antiteze, termini iz semantičkog polja *supruga* i *ugledna žena* približavaju se u značenju. Avgustovo zakonodavstvo kodifikuje ovu suprotnost uskraćujući prostitutkama pravo udaje.

Ugledne gospođe su se od prostitutki razlikovale i vizuelno, po odeći. Kod Horacija, karakteristična odeća prostitutki je toga (*togata*: 1.2.63; 82), dok matrone nose dugu stolu opšivenu trakom (*instita*): *quarum subsuta talos tegat instita veste* 1.2.29; *matronae praeter faciem nil cernere possis, cetera... demissa veste tegentis* 94-5 *ad talos stola demissa et circumdata palla* 98-9; cf. *magno prognatum... consule cunnum, velatumque stola* 70-71; *mirator cunni... albi* 36 gde *albi* ukazuje na boju stole.¹⁰ Najstariji izvor u kom se stola i toga javljaju u jukstapoziciji kao distinktivna obeležja čestitih, odnosno javnih žena, jesu Ciceronove *Filipike*¹¹ (2.44). Kasnije o različitoj odeći matrona i prostitutki govore Ovidije i Marcijal.¹²

Odeća, u stvarnom životu kao i u književnosti, ima funkciju simbola: ona služi kao znak raspoznavanja i ima za cilj da pojedinca okarakterise i odredi njegov pol i društveni status. Pitanje prikladne ženske odeće bilo je od značaja u vreme koje prethodi i sledi Avgustovoj vladavini; i sam se princeps dotiče ove teme u svom obraćanju Senatu povodom donošenja zakona o suzbijanju preljube. Dion Kasije nas obaveštava da su senatori od Avgusta zahtevali da suzbije neprilično vladanje žena i mladića koji su odbijali da stupe u brak; čuli su se i prigovori na račun princepsove sklonosti promiskuitetu. Avgust je isprva tvrdio da su zakoni o braku koje je doneo dovoljni i da preljubu nije potrebno dodatno sankcionisati zakonom, kao i da svaki muškarac treba da obuzda sopstvenu ženu, kako

9 *Meretrix opp. matrona*: Pl: *Cas.* 585; *Cist.* 78-80; *Mil.* 789-791; *Most.* 190; *Cic. Fin.* 2.12; *meretrix opp. materfamilias*: Ter. *Ad.* 746-747; *scorta opp. matres familias* Cic. *Phil.* 2.105; kod Ovidija su prostitutke suprotstavljene matronama i vestalkama Tr. 2.309-12.

10 Horacije prvi na supruge ukazuje referencom na dugu stolu opšivenu trakom; kasnije ovaj motiv često srećemo kod elegičara, naročito kod Ovidija: *instita*: *Ars* 1.32 = Tr. 2.1.248; 2.600; *stola*: Tr. 2.1.252; *Pont.* 3.3.52.

11 U besedi protiv Antonija Ciceron kaže: *Sumpsisti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti. Primo volgare scortum; certa flagitii merces nec ea parva; sed cito Curio intervenit qui te a meretricio quaestu abduxit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo conlocavit.* Cic. *Phil.* 2.44.

12 *Fast.* 4.133-4 *vittae longaque vestis*; Mart. 1.35.8-9 *stola*.

on čini sa Livijom. Pošto je ova tvrdnja izazvala opšti podsmeh, Avgust je izneo nekoliko primedbi o ženskoj odeći, nakitu i ukrasima i o ženskoj smernosti (Dio 54.16.3-5). *Lex Iulia* ne obavezuje matrone na nošenje odevnih predmeta koji služe kao simboli ženskog dostojanstva, ali prostitutkama i osuđenim preljubicama zabranjuje njihovu upotrebu.¹³ Zakon tako jača vezu između dostojanstva i stole s jedne, i toge i prostitucije s druge strane, manipulišući ovim statusnim simbolima ne bi li prvoj grupi žena obezbedio ugled, drugoj javnu sramotu.¹⁴ Ujedno, zakon nalaže da osuđene preljubnice moraju nositi tamnu togu; posrnula matrona je primorana da navuče odeću kakvu su u doba republike nosile isključivo prostitutke.¹⁵ Još jedna zakonska mera koja nevernu suprugu poistovećuje sa javnom ženom jeste zabrana udaje.

Avgustovi zakoni o braku su svim slobodnim građanima branili sklapanje braka sa robinjama, prostitutkama, svodnicama, osuđenim preljubicama i ženama koje su bile uhvaćene u preljubi, i ako ne bi bile osuđene. Pripadnicima senatorskog staleža bila je zabranjena i ženidba sa oslobođenicama i glumicama.¹⁶ Rečene kategorije žena su (osim oslobođenica) bile izuzete iz zakona o suzbijanju preljube.¹⁷ Ovaj element zakonodavstva nadahnut je idejom da postoje dve vrste žena: čestite i one koje to nisu. Budući da čast žena u mnogome zavisi od toga koliko uspešno one potiskuju strasti, seksualni odnosi sa njima su strogo zabranjeni. Druga kategorija žena ne poseduje čast koja bi mogla biti narušena, pa su erotski susreti sa njima dopušteni.

Pomenuto viđenje je duboko ukorenjeno u rimskom seksualnom moralu i seže u daleku prošlost. Podela žena na one s kojima je seksualni odnos dozvoljen, odnosno zabranjen, predstavlja učestalu temu još u helenskoj i helenističkoj filozofiji. U rimskoj književnosti prvi put je srećemo kod Plauta, koji kazuje da je ljubav sa prostitutkama slobodna, dok žene koje potpadaju pod vlast drugog muškarca predstavljaju zabranjeno voće.¹⁸ Sličnu tezu kasnije zastupa Ciceron: *ne spoliēt alienam... ne incurrat in alterius domum atque familiam* (Cael. 42). Ključnu reč, 'tuđa', *aliena*, nalazimo i kod Horacija (1.2.35-6; 55; 2.7.46), ali se u *Satirama* katalog proširu-

13 Matrone će zakonom biti obavezane na nošenje propisane odeće u Tiberijevo doba: McGinn 2003: 161-2.

14 McGinn 2003: 155.

15 E.g. Juv. 2.68-70.

16 Rousselle 1996: 78; Grubbs 2002: 84.

17 Treggiari 1993: 278-9, esp. n. 88; McGinn 2003: 194-202 izostavlja glumice i oslobođenice i dodaje strankinje koje nisu udate za rimske građane.

18 Curc. 35-8: *nemo ire quemquam publica prohibet via; dum ne per fundum saeptum facias semitam, dum ted abstineas nupta, vidua, virgine... ama quid lubet.*

je: pored prostitutki, među dostupne žene Horacije ubraja glumice (*mima* opp. *uxor* 1.2.55-6; 57-8), oslobođenice (*libertinarum* opp. *matronam* 1.2.48-54) i robinje (*ancilla* opp. *matrona* 1.2.117). Sve se one nalaze na istom polu antiteze koja ih suprotstavlja uglednim, odnosno udatim ženama, i ujedno poistovećuje sa prostitutkama. Ako uporedimo kategorije „slobodnih“ žena u *Satirama* i onih koje ne podležu zakonu o suzbijanju preljube primetićemo znatnu podudarnost: robinje, glumice i prostitutke javljaju se na oba mesta.¹⁹ Seksualni odnosi sa (vlastitim) robinjama bili su dopušteni, jer robovi nisu smatrani ličnostima, pa stoga nisu mogli posedovati čast. Obljuba tuđe robinje protiv vlasnikove volje kažnjavana je kao nanošenje štete, *iniuria*. Žene su na rimskoj pozornici nastupale samo u mimu. Glumice su mahom bile robinje i oslobođenice, obično grčkog porekla; u ovome, ali i u činjenici da su novac zarađivale izlažući svoje telo u javnosti, često u prizorima opscenog karaktera, verovatno leži uzrok prezira koji su moralisti gajili prema njima. Nedoličnost glumica je tema prisutna u javnom diskursu i pre Horacija, o čemu svedoči učestali spomen *mima* u Ciceronovim delima.²⁰ Oslobođenice u *Satirama* predstavljaju 'bezbedniju robu druge klase'.²¹ Avgustovo zakonodavstvo, naprotiv, podstiče brak slobodnih građana koji ne pripadaju senatorskom staležu sa oslobođenicama, pa stoga obeshrabruje vanbračne odnose sa njima. Oslobođenici su uprkos tome i dalje ostali na dnu društvene lestvice i posmatrani su sa prezirom. O tome svedoči zakonska odredba koja pripadnicima senatorskog staleža zabranjuje sklapanje braka sa njima, a vek kasnije i Marcijalova osobena lista ljubavnica.²² Budući da je poistovećivanje osuđenih preljubnica sa prostitutkama novina koju donosi Avgustovo zakonodavstvo, one se, očekivano, ne spominju među dostupnim ženama kod Horacija.

Da zaključimo: u decenijama koje prethode Avgustovoj vladavini status, odnosno ugled žene predstavlja učestalu temu javnog diskursa. Taj ugled zavisi od dva činioca: porekla (pripadnosti porodici) i čestitosti (seksualne uzdržanosti). Posedovanje ugleda ili njegovo pomanjkanje ima i svoju materijalnu manifestaciju - vrstu odeće. Tema ugleda se prepliće sa raspravom o kategorijama „dostupnih“ žena: one koje ne uživaju ugled koji bi mogao biti narušen stoje svima na raspolaganju. Svi pomenuti elementi i pojedine kategorije žena (prostitutke, robinje, glumice) javljaju se

19 Svodnice možemo svrstati u istu grupu kao i prostitutke, među osobe uključene u prostituciju.

20 E. g. 2 *Verr.* 3.83 *mima sim. meretrix*; pejorativno: *Phil.* 2.58; 61; 70; 13.24; *Att.* 10.16.5.

21 1.2.47-8: *Tutior at quanto merx est in classe secunda! Libertinarum dico...*

22 *Ingenuum malo, sed si tamen illa negetur, libertina mihi proxuma condicio est: extremo est ancilla loco.* (3.33).

u onovremenom javnom diskursu, Horacijevim *Satirama* i Avgustovom bračnom zakonodavstvu. Do odstupanja dolazi tamo gde zakonodavac inovira, uzvisivši status oslobođenica i poistovetivši preljubnice sa prostitutkama. Poistovećivanje preljubnice sa prostitutkom u julijevskim zakonima zasniva se na vekovima staroj antitezi ugledne matrone i javne žene. Pomenuta opozicija podstiče pomeranje značenja termina *matrona/mater familias* od 'supruga' ka 'ugledna žena'. *Matrona* je jedna od ključnih reči diskusije o ženinom ugledu, a njena učestala upotreba u kontekstu preljube u *Satirama* ukazuje u kojoj meri onovremeni javni diskurs na leksičkom planu utiče na Horacijevu stvaralaštvo.

b) Kažnjavanje brakolomstva

U skladu sa Avgustovim zakonodavstvom, država je osuđene preljubnice kažnjavala konfiskacijom dela imovine i proterivanjem na (različito) ostrvo; preljubnicima su uskraćivana izvesna građanska prava, npr. pravo svedočenja, sklapanja braka i učešća u vojnim službama.²³ Horacije o rečenim kaznama ne govori, budući da njegove koserije nastaju nekoliko decenija pre objavljivanja Avgustovih zakona. Većina naučnika smatra da kažnjavanje preljubnika pre Avgusta nije bilo regulisano zakonom.²⁴ U doba republike ono je prepušteno ženinoj porodici. Osvedočeno je nekoliko slučajeva u kojima su zavodnicima pred narodom sudili edili, ali nas izvori ne obaveštavaju o kaznama za osuđene muškarce.²⁵ I cenzori su mogli preduzeti izvesne mere protiv brakolomca, ali se takvi primeri retko spominju u izvorima. Zbog preljube je, navodno, Salustije izbačen iz Senata.²⁶ Uprkos tome što su preljubu katkada sankcionisali državni organi, sudbina brakolomca je većinom bila u rukama ženinih muških srodnika, pre svega supruga i oca. Horacije neretko spominje muževljevu odmazdu: ubistvo, prebijanje, silovanje i kastraciju brakolomca.

Smrt je u *Satirama* najučestalija kazna za preljubnika: *ille flagellis ad mortem caesus* 1.2.41-2; *ignotis perierunt mortibus illi, quos Venerem incertam rapientes more ferarum viribus editior caedebat* 1.3.107-10; *ferroque necari... eas* 2.7.58; *dominoque furenti committes... vitam* 66-7; implicitno: *vitam... tueri incolumem* 1.4.118-9. Nema razloga da sumnjamo da su mnogi ogorčeni

²³ Treggiari 1993: 290; McGinn 2003: 142-3.

²⁴ E.g. Richlin 1981: 225; Treggiari 1993 *passim*.

²⁵ E.g. Liv. 8.22.2-3; V. Max. 6.1.8; 8.1 abs.7.

²⁶ Dio 40.63, Ps-Cic. *Sal.* 16.

muževi zaista podigli ruku na ženinog zavodnika. Ubistvo preljubnika se u komediji spominje samo jednom kod Plauta, ali od Cicerona predstavlja omiljenu temu u retoričkim školama.²⁷ Retoričari polaze od premise da suprug sme nekažnjeno ubiti nevernu suprugu i njenog ljubavnika ako ih zatekne na delu. Naučnici generalno prihvataju ovu tezu, premda se razilaze u mišljenju da li je ovo pravo suprugu garantovao zakon, kao što je bio slučaj u Atini, ili je ubistvo opravdavao običaj. Ako ne ranije, ubijanje brakolomca postaje muževljevo pravo sa Avgustovim zakonom. Suprug je smeo nekažnjeno pogubiti brakolomca koji je bio svodnik, glumac, plesač ili pevač, oslobođenik nekog od članova porodice ili rob, ako bi ga uhvatio u preljubi u sopstvenoj kući.²⁸ *Lex Iulia* mužu ne dopušta i ubijanje supruge; ovo pravo ostaje rezervisano za ženinog oca, koji je brakolomca mogao nekažnjeno pogubiti samo ako u isti mah života liši i kćer.

Među kaznama za brakolomca Horacije spominje i batinjanje, odnosno bičevanje, koje katkada ima kobni ishod: *ille flagellis ad mortem caesus* 1.2.41-2; *Villius... poenas dedit usque superque quam satis est, pugnīs caesus ferroque petitus* 64-6; *uri virgis* 2.7.58. Motiv prebijanja zavodnika srećemo i kod Plauta (*Mil.* 1401-13). I Varon, poput Horacija, spominje bičevanje Vilija (*Gell.* 17.18).²⁹ Ako je običaj u doba republike i zakon od Avgusta dozvoljavao ubijanje brakolomca, može se pretpostaviti da su i drugi vidovi nasilja *a fortiori* bili dopušteni.³⁰ Ovo nam potvrđuju Kvintilijan i pravnik Papinijan: *Quint. Inst.* 5.10.88: *iuris confirmatio est eius modi... si adulterum occidere licet, et loris caedere*; *D.* 48.35.23.3: *sed qui occidere potest adulterum, multo magis contumelia poterit iure adficere*. *Contumelia* se na ovom mestu odnosi na surovo postupanje sa brakolomcem koje za cilj ima njegovo poniženje. U doba pozne republike i ranog principata nepovredivost tela je bila jedna od oznaka rimskog građanskog statusa i dostojanstva. Ono-vremeno rimsko društvo bilo je zasnovano na strogoj klasnoj, polnoj i starosnoj hijerarhiji, a fizičke kazne su bile ograničene na one koji su u toj hijerarhiji imali podređeni položaj: decu, žene i robove. Telesno kažnjavanje je stajalo u tesnoj vezi sa ugledom; *virī*, punoletni slobodni muškarci, nازلili su se na vrhu ove socijalne hijerarhije i uživali najveći ugled, pa su njihova tela bila nedodirljiva. Stoga su fizičke kazne, pored nanošenja boli,

27 Pl. Bac. 859-60; Sen. *Contr.* 1.4; 1.7; 7.5; Sen. *Dial.* 3.21.3 (*De ira*); Quint. *Inst.* 3.6.17; 3.11.7; 9.2.42; 5.10.39; 5.10.104; 7.1.7-8; *Decl.* 277; 286; 291; Cic. ap. Sen. *Contr.* 1.4.7, v. Treggiari 1993: 272-4.

28 D. 48.5.25 [24] pr.

29 Sekst Vilije, Milonov prijatelj i ljubavnik njegove žene Kornelije Fauste, kćeri diktatora Sule; v. et Serv. *ad Virg. Aen.* 6.612.2.

30 Treggiari 1993: 273; Walters 1997: 39.

imale i simboličku ulogu: da ponize i tako umanje dostojanstvo i virilnost pomenutih muškaraca.³¹ Muževnost pojedinca se može umanjiti i na druge načine, kastracijom i silovanjem, fizičkim kaznama koje muškarca simbolički pretvaraju u ženu.

Horacije govori o kastraciji brakolomca: *quin etiam illud accidit, ut cui-dam testes caudamque salacem demeteret ferro. 'iure' omnes: Galba negabat* (44-6). Dešavalo se, dakle, da razjareni suprug preljubnika liši muževnosti; svi su se složili da je kazna izvršena s pravom, samo je Galba poricao. Pomenute stihove podrobno analizira Manfredini; on Galbu identifikuje sa retorom Servijem Sulpicijem Galbom, konzulom 144. godine, koji se u Ciceronovoj knjizi *O govorniku* zalaže za primenu novčane nagodbe, premda se to protivi ustaljenoj pravnoj praksi (*de orat.* 1.56.239-40). U pozadini rasprave koju pominje Ciceron je, prema Manfredinijevom mišljenju, stajala rasprava o kastraciji kao kazni za brakolomstvo.³² Kastracija zavodnika se učestalo javlja u rimskoj komediji, kod Plauta i Terencija.³³ O njenoj legitimnosti se raspravlja sredinom drugog veka, u Galbino doba, a odjeke ove diskusije nalazimo kod Cicerona i Horacija. Problem je aktuelan i vek kasnije, kako svedoči Marcijal.³⁴ Brutalnost ovakvih kazni može savremenog posmatrača navesti na pomisao da kastracija nije zaista primenjivana, ali nas u suprotno uveravaju brojni carski ukazi iz prvog i drugog veka nove ere kojima se kastracija strogo zabranjuje. Prvi poznati zakon pomenute sadržine doneo je Marcijalov savremenik Domicijan, a nakon njega i Nerva i Hadrijan.³⁵

Silovanje ili njegova simulacija javljaju se među kaznama za zavodnika još u staroj atičkoj komediji, dok su u rimskoj književnosti ograničeni na satiru i epigram.³⁶ Horacije ga spominje u satiri 1.2: *hunc perminxerunt calones* 44; *ne nummi pereant, aut pyga, aut denique fama* 133. Upitno je jesu li ovakve kazne ikada zaista primenjivane. Jedini istorijski primer primene rečene sankcije spominje Valerije Maksim, u čije se svedočanstvo ne treba preterano pouzdati (6.1.13). Rimski zakoni su strogo kažnjavali svaki vid seksualnog nasilja i ujedno zabranjivali homoseksualne odnose među pripadnicima viših klasa. Ova se zabrana zasnivala na činjenici da jedan od učesnika mora biti pasivni partner; zato istopolni odnosi sa

31 Walters 1997: 37-8.

32 Manfredini 2004: 97-8; 101.

33 Pl. *Curc.* 30-2; *Mil.* 1394-1426; *Poen.* 862-3; *Ter. Eun.* 955-8.

34 2.60: *Uxorem armati futuis, puer Hylle, tribuni, supplicium tantum dum puerile times. Vae tibi, dum ludis, castrabere. Iam mihi dices 'Non licet hoc'. Quid? tu quod facis, Hylle, licet?*

35 Abusch 2003: 76-8.

36 Catul. 15.19; 21.7-13; 37 *passim*; Mart. 2.49; 60; 47; 83; Juv. 10.314-7.

robovima nisu kažnjavani, pod uslovom rob preuzme pasivnu ulogu (v. S 1.2.117 *verna... puer*). Rimljani su brakolomce od davnina povezivali sa pasivnim homoseksualcima; ta se veza temeljila na uverenju da i jedni i drugi usled nedovoljne muževnosti nisu u stanju da obuzdaju požudu.³⁷ Naučnici koji govore u prilog tezi da je silovanje zaista primenjivano kao kazna za preljubnike polaze od pomenute asocijacije: brakolomac se, kao i muškarac koji se odao prostituciji, odrekao sopstve muževnosti i digniteta, te stoga može biti podvrgnut ponižavajućoj kazni koja inače priliči samo robovima.³⁸

U cilju potpunijeg objašnjenja Horacijevog izbora motiva potrebno je osvrnuti se još jednom na pomenuti odeljak u retorskom priručniku Valerija Maksima:

Sed ut eos quoque, qui in vindicanda pudicitia dolore suo pro publica lege usi sunt, strictim percurram, Sempronius Musca C. Gellium deprehensum in adulterio flagellis cecidit, C. Memmius L. Octavium similiter deprehensum pernis contudit, Carbo Attienus a Vibieno, item Pontius a P. Cerennio deprehensi castrati sunt. Cn. etiam Furium Brocchum qui deprehenderat familiae stuprandum obiecit. (6.1.13).

Primećujemo da su kazne koje spominje Valerije Maksim gotovo isto-
vetne sa onima koje srećemo kod Horacija: bičevanje (sa smrtnim ishodom?) i prebijanje, kastracija i silovanje (koje je u oba slučaja prepušteno robovima, v. *calones* 1.2.44). U doba kada nastaju *Satire* već postoje brojne antologije i priručnici u kojima su sabrane i tematski grupisane anegdote i književni odlomci. Moguće je da su se Horacije i Valerije Maksim služili jednakom ili sličnom zbirkom, verovatno nekom od onih koje su bile u opštoj upotrebi u retorskim školama. Ovo, međutim, ne dokazuje da kazne koje spominje Horacije nisu imale uporište u stvarnosti. Naprotiv, brojni izvori svedoče da je u doba republike privatna osveta nad brakolomcem bila dopuštena, ili bar tolerisana.

Odmazda nad ženinim ljubavnikom je varirala od ubistva do raznovrsnih vidova fizičkog nasilja. Avgustovim zakonodavstvom je, u određenim okolnostima, dopušteno ubijanje zavodnika. Ubistvo, prebijanje i kastracija brakolomca spominju se u Plautovim komedijama i delima poznijih retoričara, dok o (ne)legitimnosti pomenutih kazni raspravljaju pravnici u doba principata i carstva; stoga je verovatno da su pomenute kazne primenjivane u stvarnom životu. Ostaje neizvesno jesu li brakolom-

³⁷ E. g. Lucil. Marx 1058 *moechocinaedus*.

³⁸ Walters 1997: 39.

ci (i drugi seksualni prestupnici) zaista podvrgavani silovanju. Činjenica da se seksualno nasilje kao kazna za preljubu spominje isključivo u satiri i epigramu ukazuje da su ovakve sankcije predstavljale plod mašte. Egzemplarno nasilje je moglo biti učestalije u trećem i drugom veku, ali je ovakav način kažnjavanja u prvom stoleću pre naše ere verovatno pre predstavljao izuzetak nego pravilo. S kraja republike sve su jači glasovi onih koji se zalažu za njihovo ukidanje.³⁹ Učestaliji spomen razvoda u istorijskim izvorima ukazuje da je u poslednjem veku republike raskid bračnog ugovora (koji podrazumeva i pravo zadržavanja dela ženinog miraza) predstavljao jednostavnije rešenje za prevarene muževe, bar za one iz viših staleža.⁴⁰ Horacije, međutim, ne govori o razvodu, već se usredsređuje na dramatičnije posledice brakolomstva, opisi kojih mogu pobuditi jače emocije i, iznad svega, zabaviti čitaoca.

Navođenje publike na smeh je glavni cilj vinjeta kojima satiričar dočara brojne druge nevolje koje prete brakolomcu. Zavodnik osramoćen go i bos beži (*distincta tunica fugiendum est ac pede nudo* 1.2.132), bežeći skače naglavačke sa krova (*hic se praecipitem tecto dedit* 1.2.41) ili uleće u razbojničku bandu (*fugiens hic decedit acrem praedonum in turbam* 1.2.42-3). Pomenute situacije nisu predvidive i ne mogu biti nametnute, stoga njihovi opisi nisu mogli činiti deo javne rasprave o prikladnim kaznama za preljubnike (premda brakolomac biva kažnjen igrom sudbine ili slučaja). Rečene motive možemo bez mnogo dvoumljenja okarakterisati kao književne; oni su verovatno preuzeti iz dramskog mima o preljudi koji u prvom veku stare ere zadobija veliku popularnost u Rimu. Ovoj tezi u prilog govori opis brakolomca koji se pred mužem krije u sanduku, usled čega mu preti smrt gušenjem (*turpi clausus in arca... contractum genibus tangas caput* 2.7.59-61). Sanduk je u mimu imao ključno mesto. Onovremeni se mim o preljudi sastojao od jednog prizora koji se odvijao u spavaćoj sobi: počinjao je susretom neverne supruge i brakolomca kojeg prekida iznenadni muževljev dolazak. Preplašeni ljubavnik se skriva u sanduku smeštenom na pozornici i u njemu se bezmalo uguši. Sledi klimaks - razotkrivanje brakolomca: suprug, ne sluteći zlo, otvara sanduk da iz njega nešto uzme, ili seda na sanduk koji popušta pod njegovom težinom: mogućnosti su neizmerne.⁴¹ Mim o preljudi zadržava popularnost do 6. veka, a nakon Horacija inspiriše i Juvenala (6.44).

39 P. Lejay, *Ouvres d'Horace, Satires*, Paris 1911, p. 45 n. 46, ap. Manfredini 2004: 95.

40 Treggiari 1993: 275; primer razvoda zbog ženine preljudbe: Cic. *Phil.* 2.99, cf. Plut. *Ant.* 9.1-3; Tredari daje spisak razvoda osvedočenih u doba republike (Appendix 5).

41 Za mim o preljudi v. Reynolds 1946.

c) Leno-maritus

Preljubnici su bili zgodna meta za ucenjivanje. Ako bi ko saznao za preljubu, mogao je zahtevati novac kao nagradu za ćutanje; suprug se za pristojnu svotu mogao odreći prava na odmazdu. Horacije na nekoliko mesta spominje ovakvu praksu: *dedit hic pro corpore nummos* 1.2.43; *ne nummi pereant* 133; *dominoque furenti committes rem omnem* 2.7.66-7. Novčana nagodba se spominje još u Plautovim *Bakhidama*: Mnesilohov otac veruje da je njegov sin u vezi sa udatom ženom (koja je zapravo prostitutka); čuvši da njen „suprug“ namerava da ubije preljubni par, on odlučuje da spase sinovljev život tako što će „suprugu“ isplatiti odštetu (*Bac.* 850-883). Gelije kazuje da je Milon, zatekavši Salustija sa svojom ženom, naredio njegovo bičevanje, a potom ga oslobodio primivši novac (*Gell.* 17.18). Spomenuli smo već Horacijeve stihove u kojima Galba tvrdi da muž koji je naredio brakolomčevu kastraciju nije postupio *iure* (v. gore). Manfredini smatra da se u pozadini ovog i sa njime povezanog odeljka kod Cicerona (*de orat.* 1.56.239-40) nalazi rasprava o prvenstvu novčane odštete u odnosu na fizičku odmazdu, što potkrepljuje Pseudoakronovim komentarom Horacijevih stihova: *Galba iuris peritus... qui dicebat non iure factum, ut testes amputarentur, quia primo adulterii poena pecunaria erat* (*ad Hor. serm.* 1.2.46). Nagodba je predstavljala učestalu i legitimnu pojavu u doba republike. Oštećeni suprug je morao pristati na novčanu nadoknadu; brakolomac bi bio izveden pred sudiju koji utvrđuje visinu odštete, a odmazda je bila dopuštena tek ako bi okrivljeni odbio da se nagodi ili ne bi bio u stanju da isplati traženu svotu.⁴² Nagodbi se, čini se, pribegavalo i nakon Avgusta, o čemu nas obaveštava Kvintilijan: *adulterum aut occidere aut accepta pecunia dimittere liceat* (*Decl.* 279 pr.; cf. 273).

Istovremeno, čuju se i glasovi protiv nagodbe. Tema je druge Kvintilijanove deklamacije da svako ko primi novac na ime nadoknade štete za preljubu, treba da bude obeščašćen: *Qui pecuniam ob adulterium acceperit, ignominiosus sit*, a prihvatanje nagodbe se poistovećuje sa svodništvom (275.1 ff.). Od supruga se očekivalo da će se osvetiti preljubnicima. Cenzori su u doba republike preduzimali negativne sankcije protiv muškaraca koji su tolerisali neprilično ponašanje svojih žena.⁴³ Književnici karikiraju lik supruga koji ćutke prelazi preko ženinog neverstva predstavljajući ga kao svodnika. Takva je predstava zasnovana na pretpostavci da muškarac od ženinog ne-

⁴² Manfredini 2004: 100-101.

⁴³ Treggiari 1993: 277, v. et Cic. *Rep.* 4.6.

verstva ima materijalnu korist, ali i na tendenciji da se žena koja se odaje promiskuitetu poistoveti sa prostitutkom, o čemu je već bilo reči. Muževljevo posredovanje u preljubi moglo je biti potrebno i s razloga što je *lex Voconia* (donet 165. god. pre n.e.) ženama ograničavao pravo nasleđivanja.⁴⁴

Motiv supruge svodnika uvodi Lucilije slikajući muža koji ženu primorava na odnose sa drugima: *absterge lacrimas, et divos ture precemur: consilium fassi placent, tu [ne] inpune luperis* (Marx 206-7). Ovaj je suprug dobio nadimak *Pararhenchon* (Hrkač), jer se pretvarao da spava ne bi li njegova supruga nekažnjeno činila preljubu, a proslavio se uzrečicom „Ne spavam za sve”.⁴⁵ Fraza *non omnibus dormio* s vremenom postaje poslovična, i u tom je obliku srećemo kod Cicerona: *Cipius, opinor, olim 'non omnibus dormio' sic ego non omnibus, mi Galle, servio* (Fam. 7.24.1.3-5). Plutarh spominje epizodu u kojoj se Gaba, zabavljač na Avgustovom dvoru, primetivši da se Meceni dopada njegova žena, pretvara da spava. Kada se u sobu prikrade sluga nameran da ukrade vino; razljućen, Gaba poviče: „Zar ne znaš da spavam samo za Mecenu?” (οὐκ οἶσθ' ὅτι μόνο Μακρίνα, καθεύδω; Plut. *Amat.* 760A).

Horacije motiv supruge svodnika obrađuje na dva mesta, oba puta na originalni način. U satiri 2.3 rasipni mladić Nomentan je, istog trena kada je primio nasleđstvo, sabrao svoju besprizornu družinu ne bi li je nagradio za dotadašnje usluge. Među njima se ističe svodnik (*leno*).

*Naredi zorom da dođu mu: ribar i piljar, golubar,
mešač pomada i bestidna rulja iz Etruskog kvarta,
pilićar i lakrdijaš, bagra sa pijace i sa buvljaka.
I, šta je bilo? Dodoše oni u velikom broju:
banku drži makro: sve što je moje il' njihovo,
svojim ga slobodno smatraj - pa danas il' sutra zatraži.*

*Edicit, piscator uti, pomarius, auceps,
unguentarius ac Tusci turba inpia vici,
cum scurris fartor, cum Velabro omne macellum
mane domum veniant. Quid tum? Venere frequentes,
verba facit leno: 'quidquid mihi, quidquid et horum
cuique domi est, id crede tuum et vel nunc pete vel cras.'* (227-32).⁴⁶

44 V. Tracy (1976) koja podrobno govori o motivu supruge-svodnika u književnosti.

45 Fest. p.173.5-9: 'Non omnibus dormio' proverbium videtur natum a Cipio quodam, qui Pararhenchon dictus est, quod simularet dormientem, quo impunitius uxor eius moecharetur; eius meminit Lucilius.

46 *Vicus Tuscus* je bila ulica u Rimu, isprva naseljena Etrurcima, kasnije trgovački centar i okupljalište prostitutki (v. OLD, s.v. *Tuscus*, 2); Horacije na umu ima žene koje prodaju svoje

Satiričar nastavlja priču: „pravični“ Nomentan deli nagrade „zaslužnima“: lovcu i ribaru poklanja ‘po milionče’, ali prvome među jednakima, svodniku, daje tri puta toliko: *tibi triplex, unde uxor media currit de nocte vocata* (224-238). Scena, intenzivirana izrazom *triplex* kulminira iznenadnim zaokretom: budući da svi okupljeni zarađuju prodajom (među okupljenima ima i prostitutki, v. n. 45), bilo bi očekivano da „robu“ kojom je podvodač pridobio naslednikovu naklonost predstavljaju prostitutke; naprotiv, reč *uxor* otkriva da je vlastita supruga ono što svodnik u prethodnim stihovima nesebično nudi na raspolaganje.

Motiv se ponovo javlja u satiri 2.5, gde Tiresija pojašnjava Odiseju da je najlakši put do sticanja bogatstva vodi preko *captatio*, lovljenja nasleđa. Prorok Odiseju predlaže da bogatom starcu bez naslednika podvede Penelopu, ne bi li tako zadobio njegovu naklonost (75-83). Ovo je jedino mesto u rimskoj književnosti gde se suprug svodnik javlja u kontekstu parodije mita. Horacije inspiriše i potonje satiričare, Juvenala (1.55-7, cf. *Sen. Contr.* 2.1.11) i Apuleja (*Apol.* 75).

Suprug koji podvodi svoju ženu predstavlja učestali detalj na portretu moralne dekadencije rimskog društva, a naročitu popularnost uživa u decenijama koje neposredno prethode i slede Avgustovoj vladavini. Pored Cicerona, Horacija i Plutarha, motivom se poigrava i Ovidije (*Am.* 2.19 i 3.4). Predstava supruga svodnika, ipak, nije isključivo književna tvorevina. Ona je zasnovana na preziru koje društvo gaji prema muževima koji tolerišu ženinu preljubu, preziru koji biva kodifikovan Avgustovim zakonodavstvom. Avgustovo zakonodavstvo je suprug koji je pouzdano znao za ženinu preljubu (u praksi, to se moglo dokazati samo ako je ljubavnike zatekao na delu u prisustvu svedoka) nalogalo da se razvede i preljubnike preda sudu; u protivnom je mogao biti optužen za *lenocinium*, svodništvo, bez obzira na to da li je njegov postupak bio motivisan korišću.⁴⁷ Kazne za svodništvo bile su iste kao i za preljubu (*pro adulterio*).⁴⁸

U prvom veku pre nove ere preljuba je jedno od pitanja koje okupira rimsko javno mnjenje. Onovremena javnost se zanima za ugled i dostojanstvo rimske matrone i, nasuprot tome, za kategorije žena čije zavođenje ne

draži. *Velabrum* je bila rimska četvrt u kojoj se nalazila pijaca (v. OLD, s.v. *Velabrum*, 1).

⁴⁷ Tužba za podvođenje je pretila i svim saučesnicima u preljubi koji bi ljubavnicima obezbedili prostor ili primili mito da prikriju preljubu. Zakon je svim građanima branio sklapanje braka sa osuđenom ili uhvaćenom preljubicom; muškarac koji bi se oženio takvom ženom mogao je biti optužen kao svodnik.

⁴⁸ McGinn 2004: 143; Treggiari 1993: 288-90.

krši nijedan pisani ili nepisani zakon. Na ovu se temu nadovezuje rasprava o odeći prikladnoj za pojedine grupe žena. Raspravlja se i o kaznama za brakolomce, ali i o tome kakva reakcija pristoji prevarenom suprugu. Pomenute teme nalaze odraza u Horacijevim *Satirama* pre svega na planu sadržaja, ali i u leksici njegovih kozerija (*matrona*, *leno*). I kada se služi motivima ustaljenim u prethodnoj književnoj tradiciji, Horacije bira one koji odgovaraju aktuelnoj stvarnosti njegovog doba i obrađuje ih na svež način. Jedini izuzetak predstavljaju teme i motivi čija je osnovna funkcija da zabave, poput seksualnog nasilja nad brakolomcem i vinjeta inspirisanih mimom.

Tema koje se Horacije ne dotiče jeste kažnjavanje preljubnice, za koju Avgustovo zakonodavstvo predviđa stroge sankcije. Njeno je kažnjavanje pre Avgusta bila stvar porodice, a kazna je mogla biti i progonstvo ili smrt. Država se retko bavila njihovim kažnjavanjem, verovatno samo kada ne bi bilo srodnika koji bi prestupnici mogli suditi. Na mešanje spolja nije se gledalo blagonaklono. Ciceron izričito osuđuje državnu intervenciju po ovom pitanju (*de rep.* 4.6). Odbivši da zadire u domen koji se nalazi pod vlašću i nadzorom drugog muškarca, Horacije na sopstveni način svedoči o mentalitetu i društvenim vrednostima svog doba, kao što njegove satire predstavljaju osobeno ogledalo onovremenog društva.

Literatura

- ABUSCH, R., 2003. Circumcision and Castration under Roman Law in the Early Empire, in: Mark, E. W. (ed.). *The covenant of circumcision: new perspectives on an ancient Jewish rite*. Boston: Brandeis UP/UP of New England, 75- 86.
- CURRAN, L. C., 1970. Nature, Convention, and Obscenity in Horace, Satires 1.2. *Arion*, 9 (2/3), 220-245.
- EDWARDS, C., 1997. Unspeakable Professions: Public Performance and Prostitution in Ancient Rome, in: J. P. Hallett, M. B. Skinner (eds.). *Roman Sexualities*. New Jersey/Chichester: Princeton UP, 66-98.
- GRUBBS, J. E., 2002. *Women and the Law in the Roman Empire*. London/New York: Routledge.
- MANFREDINI, A. D., 2004. Galba Negabat, in: Cairns, J. W., Watson, A., Robinson, O. F. (eds.). *Critical Studies in Ancient Law, Comparative Law and Legal History*. Oxford/Portland: Hart Publishing, 93-101.
- MCGINN, T. A. J., 2003. *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome*. Oxford/New York: Oxford UP.
- REYNOLDS, R. W., 1946. The Adultery Mime, *The Classical Quarterly*, 40 (3/4), 77-84.
- RICHLIN, A., 1981. Approaches to the sources on adultery at Rome, *Women's Studies*, 8, 225-250.
- ROUSSELLE, A., 1996. *Porneia: On Desire nad the Body in Antiquity*. USA: Barnes & Noble.
- TRACY, V. A., 1976. The Leno-Maritus, *The Classical Journal*, 72 (1), 62-4.
- TREGGIARI, S., 1993. *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford/New York: Clarendon Press.
- WALTERS J., 1997. Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought, in: J. P. Hallett, M. B. Skinner (eds.). *Roman Sexualities*. New Jersey/Chichester: Princeton UP, 29-44.

The Status of the Women, the Punishment of the Adulterer, and the Motive of the Pimping Husband in Horace's *Satires*

Summary

In the second half of the 1st cent. BC, the status of the woman, with its symbol - the particular dress, was among main topics in the controversy over sexual offences. Sexual intercourse was illicit only if committed with respectable women; on the contrary, women that did not possess the dignity, which could be diminished with fornication (prostitutes, actresses, slaves, freedwomen), were therefore at the disposal to all. All these topics: the status, the dress, and various categories of women appear in Horace's *Satires* as well as in Augustus' laws. The legislator and the satirist are inspired by the Roman moral tradition; therefore, the treatment of these topics varies only where the legislator innovates, departing from the ancient moral code. The keyword of the controversy is *matrona*. In the literature of Augustus' times, as well as in the *lex Iulia*, *matrona* often stands for women engaged in adultery or *stuprum*; its frequent use in *Satires*, exclusively for adulteresses, indicates that the public discourse influenced Horace's writings on the lexical level as well.

The right of the cuckolded husband to revenge was another controversial topic. Adulterer could have been, as Horace testifies, killed, flogged, beaten, castrated or raped. All these punishments, besides sexual violence, are well attested in other literary and legal sources; therefore, there is a great probability that they were indeed practiced. On the other hand, rape, as punishment for adultery, appears only in satire and epigram, which indicates that such punishments were probably a product of literary fiction. A list of punishments similar to one offered by Horace appears in the compendium of Valerius Maximus, indicating that the satirist and the rhetorician might had been familiar with the same or similar compilation or handbook. Many other calamities that threaten the adulterer in *Satires* are borrowed from the mime; their main aim is to amuse the reader.

Husband could give up his right to revenge in return for the certain amount of money. Equity was legal, and practiced from Plautus times

onwards; though, it often aroused public disdain. Literates portray husbands that accepted compensation as pimps; the motive became popular at the end of the era. This contempt was codified by Augustus' legislation, which provided that a husband, who was aware of wife's infidelity, and did not prosecute adulterers, should be charged as pimp. Such provision additionally testifies popularity of the aforementioned topic in the public discourse of that time.

II Akkad

Filozofski fakultet, Beograd

προὔπτος κίνδυνος Istorija jednog sklopa

Apstrakt. Sklop προὔπτος κίνδυνος (i njegove varijante: προὔπτον ὄλεθρον, προὔπτον κακόν) je deo aticističkog, naročito istoričarskog, rečnika od Tukidida, pa sve do pozne antike. U kasnija vremena se koristi ređe – bezmalo samo kod Ane Komnina – što ukazuje na promene u učenju književnog jezika.

Cljučne reči: Sklop, grčka frazeologija.

Abstract. The collocation προὔπτος κίνδυνος (and its variant forms προὔπτον ὄλεθρον, προὔπτον κακόν) is seen to be a part of an atticist's, especially an historian's, vocabulary since Thucydides to the end of Late Antiquity. Later on its use is rare, practically limited to Anna Comnina, which in turn implies a change in attitude to the acquisition of the literary language.

Key words: Collocation, greek phraseology.

Προὔπτος κίνδυνος je najraniji, mada ne i najčešći, oblik fraze čiju upotrebu pratim u ovom članku. Ona se pojavljuje u nekoliko različitih oblika, neuslovljenih periodom nastanka dela u kojem se koristi. Čine je pridev προὔπτος¹ i jedna od imenica sa značenjem „opasnost, propast“ (to su u ovom sklopu uvek κίνδυνος, κακόν, θάνατος ili ὄλεθρον).

U radu koji treba da pruži pregled istorije jedne fraze tokom više od petnaest vekova treba prvo jasno izložiti teškoće i ograničenja, kao i parametre kojima se definiše predmet samog rada. Najveća teškoća je, nesumnjivo, s jedne strane količina materijala koji se mora razmotriti, a s druge prostorna ograničenja. Prvi problem rešavaju programski alati koji su u poslednje vreme dostupni i klasičnim filolozima² (iako oni donose svoje sopstvene nevolje, od kojih su svakako najvažnije, naizgled neobjašnjive, praznine u tekstualnim korpusima i poteškoće sa nedostatkom kritičkog aparata³). Drugi zahteva nešto opširnije objašnjenje. Pošto sam pregledao celokupni korpus,

1 Složen od πρό + ὄπτως, glagolski pridev glagola ὀράω (inače ređi nego ὀρατός).

2 Thesaurus Linguae Graece, (TLG) je svakako najvažniji među njima.

3 Što se tiče teksta iz TLG, koristio sam bibliografske podatke koje program daje.

morao sam izabrati primere koji su mi delovali kao najbitniji. Izabrani primeri su ili oni na kojima se najjasnije vidi prvobitno značenje i upotreba fraze ili oni koji donose upadljive inovacije. Ovo je, naravno, i najopasniji deo posla, budući da je najpodložniji subjektivnom sudu, a mala greška u proceni može značajno nauditi rezultatima. Nažalost, ne vidim način da se jezičko osećanje i intuicija, osnova svakog filološkog posla, precizno mere.

Korpus je prirodno definisan prvim i poslednjim pojavljivanjem fraze. Prvi je koristi Herodot, poslednji primeri se nalaze kod vizantijskog istoričara Nićifora Grigore⁴ (1295. – 1359.). Periodizacija je bila nešto teži zadatak. Kao prvi period sam uzeo klasični period, zaključno sa Aristotelom. To je dodatno olakšano posebnim mestom koje su u očima kasnijih autora zauzimali pisci koji su u ovo vreme pisali. Drugi period je teško podeliti prirodno. Radije nego da koristim uobičajenu podelu poklasične grčke književnosti na helenističku, grčku književnost pod Carstvom, ranovizantijsku, srednjevizantijsku i poznovizantijsku književnost, odlučio sam da kao graničnu liniju uzmem VII i VIII vek, vreme iz koga nam je ostalo veoma malo spomenika⁵ i kada je Vizantija prolazila kroz borbu za opstanak. Možda nije slučajno što, kako se pokazalo, ova fraza nije posvedočena sve do desetog veka, tako da poslednji period počinje Konstantinom Porfirogenitom (vladao 913. – 959.), a završava Nićiforom Grigorom.

Što se tiče termina koje ću dalje koristiti, odlučio sam da u raznim kontekstima često upotrebljavano „frazu“ ne koristim u samoj raspravi. Termin koji dobro opisuje odnos u kojem se pridev *προϋπτος* nalazi sa određenim imenicama je englesko *collocation*⁶, koje ću ovde prevesti kao sklop. Kada budem govorio o pridevu u slobodnom položaju, mislim na situacije u kojima se *προϋπτος* koristi van sklopa. Takva mesta su morala ući u raspravu, pre svega da bi se utvrdilo koliko je moguće da je sklop više puta nanovo konstruisan. Drugo, da se vidi da li je pomeranje (mada neznatno, v. dalje) u značenju koje se može pratiti u sklopu uslovljeno promenama u značenju samog prideva. Na kraju, posle pažljivog čitanja i raspoređivanja građe, postalo je očigledno da se pridev retko koristi i slobodno i u sklopu kod istog pisca, kao i da izbor zavisi i od žanra kojem tekst pripada. U daljem tekstu biće navedeni još neki faktori koji, čini se, utiču na izbor.

4 Iako ne koristi frazu nego samo pridev *προϋπτος*, mora se računati ovde. I ovakva upotreba je važna, prema njoj se mora meriti relativna učestalost korišćenja fraze.

5 Za oskudicu književnih dela iz tog period v. npr. OSTROGORSKI 1993, str. 104. et sqq.

6 KRISHNAMURTHY 2006 daje sledeće objašnjenje „In modern linguistics, collocation refers to the fact that certain lexical items tend to co-occur more frequently in natural language use than syntax and semantics alone would dictate“.

Prvi period

Značaj primera iz klasičnog perioda je, reklo bi se, obrnuto proporcionalan njihovom broju pošto je (kao što će se kasnije i videti) klasična upotreba uvek nanovo uticala na kasnije autore. Zato citiram sva pojavljivanja kod velikih⁷. Pridev se prvi put pojavljuje kod Eshila u značenju „očigledan, jasan“.

(1) τὰδ' αὐτόδηλα, προὔπτος ἀγγέλου λόγος. (Septem 848-50.)

„Ovo je po sebi očigledno, jasan je glasnikov odgovor“

Ovo je i jedino mesto na kojem se ovaj pridev pojavljuje kod Eshila. Prvo pojavljivanje sklopa je nešto mlađe; javlja se kod Herodota:

(2) Ὡ Φωκέες, πρόδηλα γὰρ ὅτι ἡμέας οὔτοι οἱ ἄνθρωποι μέλλουσι προόπτῳ θανάτῳ δώσειν, διαβεβλημένους ὑπὸ Θεσσαλῶν, ὥς ἐγὼ εἰκάζω· νῦν ὦν ἄνδρα πάντα τινὰ ὑμέων χρεόν ἐστι γενέσθαι ἀγαθόν (Istorija 9.17)

„Fokejci, jasno je, naime, da ovi ljudi hoće da nas javno poubijaju, i to, kako mi izgleda, zato što su nas Tesalci oklevetali. Sada je, dakle, potrebno da se svaki od vas drži junački..⁸“

Posle Herodota pridev se pojavljuje i kod Sofokla:

(3) καὶ τις ἂν σ' ὀρώμενον/ εἰς προὔπτον Αἰδην οὐ καταστένοι κάσι; (Oed. Col. 1439-40.)

„Ko te, brate, ne bi oplakivao što se suočavaš s očitom smrću?“

⁷ Ovakav vrednosni sud se mora opravdati. Srećom, taj posao su umesto mene uradili prepisivači, pa tako čitalac koji želi da ustane u odbranu pisaca kojima sam ovde naneo nepravdu može ovo da razume prosto kao: „citiraću one čija su dela u celosti došla do nas“. Ipak, za mesta kod autora koji su nam fragmentarno očuvani, v. dodatak.

⁸ Arsić 1966, str. 587. Precizniji prevod je „ovi ljudi nameravaju da nas predaju javnoj smrti“. Zadržavam već postojeće prevode gde god je to moguće. Treba reći i da se u Sudi, pod lemom προόπτος ova rečenica javlja u drugačijem obliku: ἡμέας οὔτοι οἱ ἄνθρωποι προόπτως θανάτῳ μέλλουσι προδώσειν („ovi ljudi očito nameravaju da nas predaju smrti“).

Postavlja se pitanje da li se može reći da je ovo samo varijanta sklopa. Da bi se na ovo pitanje odgovorilo, trebalo bi se upustiti u raspravu o mogućem uticaju Herodota na Sofokla. Ovaj izraz se kasnije više ne pojavljuje, pa nema potrebe da se ovde time bavim. Ako se neki kasniji pisac i setio ovog mesta koristeći sklop *προῦπτος κίνδυνος* (ili neku drugu njegovu varijantu), to je moglo samo da pomogne da se utvrdi njegov atički pedigree. U istoriji ovog sklopa je ključnu ulogu odigrao Tukidid. Kod njega se ovaj pridev javlja svega dva puta, ali u jednoj celini – Melskom dijalogu. Na oba mesta stoji uz imenicu *κίνδυνος*:

(4) οὗτοι γὰρ πλείστ' ἂν τῷ ἀλογίστῳ ἐπιτρέψαντες σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς ἐς προῦπτον κίνδυνον καταστήσειαν. (5.99.7.)

„ti bi se ponajviše prepustili nesmotrenosti i strovalili u očitu opasnost i sebe i nas“⁹

(5) οὐ γὰρ δὴ ἐπὶ γε τὴν ἐν τοῖς αἰσχροῖς καὶ προῦπτοις κινδύνους πλείστα διαφθείρουσαν ἀνθρώπους αἰσχύνῃν τρέψεσθε. (5.111.3.)

„vi se nećete valjda u očitim opasnostima, koje prijetе sramotom, dati na čuvanje stida, što ponajviše upropašćuje ljude“¹⁰

Kao što to obično biva kad se čita Tukididova istorija, ni ovo ne izgleda slučajno. Vrlo je verovatno da je Tukidid znao za njegovu upotrebu kod Herodota¹¹. Kod Herodota ovaj sklop koristi jedan od Fokejaca koji svojim skreće pažnju na zamku koju su im, kako mu se čini, pripremili Persijanci pod uticajem Tesalaca. Kod Tukidida, oba puta ga koriste Atinjani da Meljanima skrenu pažnju na opasnost koja potiče od samih Atinjana¹². Dakle, umesto da se govori o zaista očiglednoj opasnosti, sad se govori o pretnji.

Ako se za Tukididovu upotrebu može naći veza sa Herodotom, za Isokrata i Demostena je to teže učiniti. Kod oba besednika je pridev posvedočen samo u okviru sklopa. To može da znači da je sklop bio deo običnog govornog jezika u Atini u V i IV v. p.n.e. (mada protiv ovoga govori to što

9 TELAR 1991, str. 317

10 TELAR 1991, str. 319.

11 Za odnos Tukidida prema Herodotovoj Istoriji, v. ROGKOTIS 2006 i RENGAKOS 2006.

12 Upotreba ovog sklopa kada se govori o pretnjama se često ponavlja kasnije.

se kod Platona ni pridev ni sklop uopšte ne javljaju). Isokrat sklop upotrebljava jedan jedini put, u odeljku ispunjenom patosom:

(6) περὶ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους τὸ τέρας τὸ τραφὲν μὲν ἐν Κρήτῃ, γενόμενον δ' ἐκ Πασιφάης τῆς Ἥλιου θυγατρὸς, ᾧ κατὰ μαντείαν δασμὸν τῆς πόλεως δις ἑπτὰ παιδὰς ἀποστελλούσης, ἰδὼν αὐτοὺς ἀγομένους καὶ πανδημεὶ προπεμπομένους ἐπὶ θάνατον ἄνομον καὶ προὔπτον καὶ πενθομένους ἔτι ζῶντας, οὕτως ἠγανάκτησεν ὥσθ' ἠγήσατο κρεῖττον εἶναι τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζῆν ἄρχων τῆς πόλεως τῆς οὕτως οἰκτρὸν τοῖς ἐχθροῖς φόρον ὑποτελεῖν ἠναγκασμένης.

„u to vreme je saznao¹³ za monstruma, odgojenog na Kritu, rođenog od Helijeve kćerke Pasifaje, kome je grad prema proročanstvu kao danak slao dva puta po sedmoro mladih, i video je kako ih vode i u pratnji celog naroda šalju u nepravednu i očiglednu smrt, oplakujući ih još žive, te mu je to toliko teško palo da je pomislio da je bolje da bude mrtav nego da živi gospodareći gradom koji je prisiljen da dušmanima daje tako žaloban porez“ (Helenae Encomium 27.).

Kod Demostena se sklop javlja dvaput¹⁴. Prvi primer je uticao na kasnije pisce, dodajući, uslovno govoreći, još jedan element u sklopu. Naime, dosta se često pored προὔπτον κακόν/προὔπτος κίνδυνος javlja glagol ἐμβαλεῖν.

(7) πρὶν δὲ ταῦτ' εὐτρεπίσαι, μηδαμῶς, ᾧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μηδέν' ἀξιούτε τηλικούτον εἶναι παρ' ὑμῖν ὥστε τοὺς νόμους τούτους παραβάντα μὴ δοῦναι δίκην, μηδ' οὕτως ἀνόητον ὥστ' εἰς προὔπτον κακὸν αὐτὸν ἐμβαλεῖν.

„pre nego što to pripremite, nikako, gospodo Atinjani, ne mislite da bilo ko treba da bude toliko moćan da, ako prekrši ove zakone, ne bude kažnjen, ili da bude toliko nerazuman da srlja u očigledno zlo“ (Olynthiaca 3. 14.1.).

13 Prevodim kao da je ἰδὼν predikat oba dela rečenice.

14 U daljem tekstu će se posebno skretati pažnja ako se pridev pojavljuje van ovog sklopa.

(8) ἤδεσαν πάντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπώνυμον <τὸν> αὐτῶν Ἐρεχθέα, ἔνεκα τοῦ σῶσαι τὴν χώραν τὰς αὐτοῦ παῖδας, ἃς Ὑακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προὔπτον θάνατον ἀναλῶσαι.

„svi Erehtidi su znali da je njihov eponimni predak Erehtej predao svoje kćeri u očiglednu smrt da bi spasio zemlju“ (Epitaphius 27.8)

Od ta dva mesta, na jednom se podseća na mitsku istoriju (primer 8.), pa se može povući paralela sa mestom kod Isokrata (6). Međutim za drugi primer (7) se ne može dati takvo objašnjenje.

U klasičnom periodu sklop je definisan, mada su uslovi pod kojima se koristi još uvek nedovoljno jasni. I pored toga što se nalazi na dva sasvim mitska mesta, nije isključeno, kao što je gore rečeno, da je zaista bio u upotrebi u svakodnevnom jeziku, ipak, protiv toga govori to što se ne javlja kod Platona, kao i to što se pored ove dve mitske reminiscencije javlja i u posmrtnom govoru, a i u poeziji (v. u dodatku primere 1a i 2a). Što se tiče njegovog značenja, pomalo je nejasno zašto je uopšte upotrebljen u primeru (8).

Drugi period

Iako u klasičnom periodu posle Herodota prideva nema van sklopa, sada se vraća u slobodnu upotrebu, pre svega u filozofskim delima. Sekst Empirik sam pridev koristi osam puta, kao na primer:

(9) ὅτι γὰρ ἐγένοντό τινες τὸ τοιοῦτο ἀξιοῦντες, προὔπτον πεποίκεν Ἀντίοχος ὁ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας.

„da je bilo nekih koji su smatrali ovako nešto, jasnim je učinio Antioh iz Akademije“ (Adv. mathematicos 7.202.).

I jednom u sklopu:

(10) εἰκὸς δ' ἔστιν ἐνίους αὐτῶν καὶ προσδοξάζοντας, ὅτι μετὰ τελευτὴν ὅμοιος αὐτοὺς ἔπαινος περιμένει, προὔπτον αἰρεῖσθαι θάνατον.

„a verovatno neki od njih, zamišljajući pored toga još i da ih slična slava čeka i posle smrti, biraju očiglednu smrt“ (Adv. mathematicos 11.108.).

Pored njega, pridev koristi i Filon Aleksandrijski, svega tri puta i nijednom kao deo sklopa. Međutim, ovakva upotreba nije ograničena na filozofe. U korpusu Josifa Flavija se pridev javlja osam puta. Dvaput u sklopu, na primer:

(11) ἐν προύπτοις δ' ἦν Ἀντίπατρος ἤδη τοῖς κακοῖς.

„Antipatar je već bio u očiglednim nedaćama.“ (Antiquitates 17.87.)

Kod hrišćanskih pisaca se upotreba ničime ne izdvaja. Na primer:

(12) τὸ „ἐν ἀρχῇ ἦν“ ποιεῖ προὔπτον καὶ σφόδρα γε συμφανὲς τὸ ἄτοπον καὶ φευκτὸν τοῦ „ἦν ὅτε οὐκ ἦν“

„Ovo „u početku beše“ čini očitim i veoma jasnim koliko je čudno i koliko treba izbegavati ono „bilo je kada nije bio“. (Didym. Caec. De Trinitate 1.15.7.)

(13) ἐπεὶ γὰρ αὐτῷ μὴ ἐξῆν ἄλλως τῇ τῶν κρειτόνων ἀντιλέγειν κρίσει, τὸν προεκτεθέντα νόμον ἐν παραβύστῳ θεῖς καὶ ὅπως ἐν τοῖς ὑπ' αὐτὸν μέρεσιν μὴ εἰς προὔπτον ἀχθείη, φροντίσας, ἀγράφῳ προστάγματι τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἀρχουσιν τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀνεῖναι προστάττει

„pošto nije mogao drugačije da se usprotivi sudu moćnijih od sebe, sakrio je zakon koji smo naveli i zapovedio je, razmišljajući kako da u krajevima pod njegovom vlašću ne dođe na videlo, usmenim naređenjem upravicima pod njegovom vlašću da popuste progon protiv nas“. (Eus. Hist. Eccl. 9.1.1)

(14) τοῦτο γὰρ προὔπτον τοῖς καὶ ὁπωσοῦν σμικρᾶς περὶ θεοῦ δόξας ἔχουσιν

„ovo je jasno i onima koji, makar u maloj meri, imaju neko mišljenje o Bogu (Ioan. Philop. De Aeternitate Mundi p. 86¹⁵)

15 Ioannes Philoponus, *De aeternitate mundi contra Proclum*, ed. H. Rabe, Leipzig: Teubner, 1899.

U ovu grupu spada i Teofilakt Simokata, istoričar iz sedmog veka.

(15) ὅτι δ' οὐ μιᾷ τινι σύριγγι νόμιον μέλος πνεοῦση οὐχ ἅπαν ἐποίει τὸ ποιμνιον, ποιμέσιν ὁμοῦ καὶ αἰπόλοις προὔπτον τοῦτο καθέστηκεν

„pastirima i kozarima je jasno da se celo stado ne povinuje pastirskoj pesmi samo jedne svirale.“ (Theoph. Sim. Hist. 4.13.10.)

S druge strane stoji mnogo homogenija grupa koja koristi sklop. U pitanju su pre svega aticistički istoričari. Dionisije Halikarnašanin¹⁶ je prvi u ovoj grupi.

(16) Ἀριστοδῆμος τοσοῦτον εἰπὼν μόνον, ὥς οὐ λέληθεν αὐτὸν ἡ διάνοια τῶν ἐχθρῶν ὅτι λόγῳ μὲν ἐπὶ συμμαχίαν αὐτὸν ἀποστέλλουσιν, ἔργῳ δ' εἰς προὔπτον ὀλεθρον

„a Aristodem je rekao samo toliko da je shvatio nameru svojih protivnika, jer ga šalju pod izgovorom da sklopi savez, a da ga ustvari šalju u sigurnu smrt“. (Antiquitates 7.6.1.)

Prevod „očigledan“ na ovom mestu ne daje potpuno smislenu rečenicu. Smrt za koju Aristodem smatra da mu pretilo je deo skrivenog plana (οὐ λέληθεν αὐτὸν). Sklop se i dalje koristi kad se govori o pretnjama, ali sad već može da se koristi kad se govori o nečijim skrivenim planovima.

Opet, hrišćanski pisci se ničime ne izdvajaju. Sv. Jovan Zlatousti ga koristi relativno često, međutim, kod njega se nalazi najčešće uz glagole βάλλω i ῥίπτω. Na primer:

(17) καὶ καθάπερ τὰ παιδιά τὰ μικρὰ, ἐπειδὴν μαχαίρας ἐπιλάβηται ἢ ξίφους, διὰ τὸ μὴ εἰδέναι δεόντως κεχρηῆσθαι, πολλάκις εἰς προὔπτον ἑαυτὰ κίνδυνον ἐμβάλλει, ὅθεν οὐδὲ ἀφιάσιν αἱ μητέρες ἀδεῶς τῶν τοιούτων ἐφάπτεσθαι.

16 On je prvenstveno bio retoričar, autor nekoliko udžbenika i, veoma značajno, dela Περί Θουκυδίδου χαρακτῆρος, u kojem citira jedno od dva mesta u melskom dijalogu na kojima se javlja sklop προὔπτος κίνδυνος.

„i kao što se i mala deca često uvale u jasne opasnosti kad dograbe noževe ili mačeve, pošto ne umeju da se njima koriste kako treba, zbog čega ih majke i ne puštaju da diraju takve stvari bez straha“ (In Genesim PG 54, col. 570)

Pridev se ovde teško može prevesti, rečenica i bez njega ima potpuno isto značenje. Svakako prevod „očigledan“ nema nikakvog smisla. Kome je ta opasnost očigledna? Deci svakako nije. Jeste očigledna za majke, ali se one pojavljuju tek kasnije, u zavisnoj rečenici. Izgleda da je ovo sledeći korak u razvoju upotrebe ovog sklopa.

Sklop se koristi i kod Teodorita Kirskeg¹⁷:

(18) οὐ γὰρ δὴ βούλεται ἡμᾶς ὁ Δεσπότης εἰς προϋπτὸν ἑαυτοῦς ἐμβάλλειν

„jer Gospod ne želi da se bacamo u opasnost“ (Epistulae, coll. Sirmondiana 3)¹⁸

Iako poimeničeno προϋπτος nema imenicu pored sebe, ovaj primer ubrajam među potvrde za sklop, prvo zbog značenja (ovde zaista ne znači „otvoreno, javnost“), a onda i zbog glagola ἐμβάλλειν (za ovo vidi primer 17). Naravno, cela vrednost ovog primera je u tome što se vidi da je pridev postao toliko tesno povezan sa rečima koje znače „opasnost“ da sada može i sam da se koristi u tom značenju.

Na samom kraju ovog perioda stoje istoričari Prokopije i Agatija¹⁹. Prokopije koristi ovaj pridev samo u sklopu i samo u istorijskim delima. Na primer:

(19) ἃ δὴ δεδιότες ῥοντο ἄμεινον σφίσιν εἶναι ἐν τῷ ἀσφαλεῖ ἡσυχάζουσι διασώζεσθαι ἢ ἐς προϋπτὸν τινα κίνδυνον ἐν νυκτὶ ἀσελήνῳ χωρεῖν.

„u strahu od ovoga su smatrali da je za njih bolje da se sačuvaju mirujući u sigurnosti nego da u noći bez meseca pođu u jasnu opasnost“ (De bellis 6.24.6.)

17 Kod njega se sklop pojavljuje na pet mesta – dobar pokazatelj da je postao deo rečnika jednog pažljivog aticiste.

18 Ovakva upotreba nije tipična za Teodorita. Primer je izabran baš zato što je neobičan. Uobičajenija mesta se mogu naći u dodatku.

19 Agatije, kao ni drugih istoričara šestog veka, nema u TLG.

Prevodim προῦπτον kao „jasnu“. Čini mi se da „očiglednu“ ne bi moglo da stoji u kontekstu. Ovde treba posebno obratiti pažnju na neodređenu zamenicu. Nije sasvim jasno da li je korišćena u svom punom značenju („u neku jasnu opasnost“) ili je Prokopije osećao da je προῦπτον ovde i previše slobodno korišćeno, pa je ovako ublažio izraz.

S druge strane, Agatija, kao dobar atičar, ovaj sklop koristi već u samom prologu.

(20) οὐδ' αὖ οἱ ἀγαθοὶ τῶν πολέμων ἀγωνιστὰὶ λαφύρων γε μόνον
καὶ τοῦ παραυτικά κερδαλέου ἐφιέμενοι ἐς προῦπτόν τε καὶ
διαφανῇ κίνδυνον σφᾶς αὐτοῦς ἀφιάσιν

„a ni dobri borci se ne ne upuštaju u očiglednu i jasnu opasnost podstaknuti samo lovorikama i trenutnom korišću“ (Hist. 1.3)

Ovo je i jedino mesto gde se διαφανής i προῦπτος nalaze zajedno.

Petom ili šestom veku pripada i Hesihijev leksikon sa svojom kratkom beleškom o pridevu προῦπτος.

(21) προῦπτον πρόδηλον, φανερόν.²⁰

Ova Hesihijeva beleška donekle razjašnjava situaciju. Granica između dve klase upotrebe ovog prideva je prvenstveno stilska. Tamo gde stoji van sklopa funkcioniše kao redak sinonim za φανερός (kao i za πρόδηλος). Sklop se, s druge strane, osamostalio²¹ i značenje prideva je izbledelo (v. primere 17, 19 i verovatno 20).

Treći period

Poslednjem periodu pripadaju pojavljivanja kod pisaca između desetog i četrnaestog veka. Prvi kod koga se sklop ponovo pojavljuje je Kon-

20 Ostavljam bez prevoda. Reči koje su naizgled sinonimi morao bih da prevedem proizvoljno u situaciji kada se javljaju van konteksta.

21 Dakle, kada se koristi sam pridev, pisac verovatno misli na φανερός koji povlači sa sobom celu seriju naučenih sinonima. Kada se koristi sklop, pojavljivanje prideva je izazvano rečju koja funkcioniše kao glava sintagme uz koju pridev ide skoro automatski. Ovo je naročito očigledno u primeru (19), gde u tekstu pridev funkcioniše umesto celog sklopa.

stantin VII Porfirogenit, ali kod njega se pojavljuje samo u citatima iz ranijih autora. Verovatno se isto može reći i za usamljeno mesto iz Sude²²

(22) εἰς πάγας ὁ λύκος: ἐπὶ τῶν πονηρῶν ὅταν εἰς προὔπτον ἐμπέσωσι κίνδυνον

„vuk u mrežu: kaže se za pokvarene kada upadnu u očiglednu nevolju“ (epsilon iota, 306)

Nažalost, pošto se ne može utvrditi odakle je ova lema uzeta, ovaj primer može samo da dâ indirektnu potvrdu da se za ovaj sklop znalo i na prelazu iz desetog u jedanaesti vek. Činjenica koja ne doprinosi mnogo.

S druge strane, Ana Komnina (1083 – 1153/4.)²³, s jedne strane i Mihajlo Psel (1018 – posle 1081.)²⁴ i Mihajlo Atalijat (rođen između 1020. i 1030, umro posle 1080.)²⁵ pokazuju interesante razlike. Kod Psela²⁶ se koristi samo pridev. Na primer:

(23) τότε μὲν οὐχ οἷός τε ἦν τὸ μῖσος εἰς προὔπτον ἐξενεγκεῖν

„ali tada nije mogao da iznese mržnju na videlo“ (Chron. 5.7)

Ovde je εἰς προὔπτον sinonim za εἰς φανερόν, koje se u Hronografiji ni jednom ne pojavljuje²⁷. Doduše, javlja se ἐν φανερῷ u značenju „javno, otvoreno“²⁸. Tako i Atalijat.

(24) ἐβουλεύσατο τοὺς Σαυρομάτας προσλαβέσθαι συνέργους εἰς τὸ μελετώμενον καὶ εἰς προὔπτον αὐτὸ ἀγαγεῖν.

22 Za period kada je ovaj leksikon sastavljen v. OED. s.v. Souda.

23 OED s. v. Komnene, Anna.

24 OED s. v. Psellos, Michael.

25 OED. s. v. Attaliates, Michael.

26 Nažalost, u korpusu TLG je samo njegova Hronografija. Ipak, čak i ovako, korisno je obratiti pažnju na upotrebu kod njega. Činjenica da ne koristi sklop u istorijskom delu, tamo gde bi se najpre očekivao je veoma indikativna. Može se pretpostaviti da ni iščitavanje celog korpusa ne bi donelo ništa više.

27 Za odnos između prideva φανερός i προὔπτος v. niže.

28 Ovakav čudan izbor može biti uzrokovan proznim ritmom. Ovo je pitanje Pselovog stila, pa tako izlazi iz okvira ovog rada, naročito zato što mi se čini da se ne može ništa zaključiti bez temeljnog iščitavanja, ako ne celog, onda bar velikog dela Pselovog korpusa.

„savetovao je da se uzmu Sarmati za saradnike u ovome i da se iznese na videlo“²⁹

S druge strane, Komnina koristi sklop³⁰, kao u:

(25) μάταιος ἂν ἦ εἰς προὔπτον κίνδυνον ἑαυτὸν συνωθῶν

„bio bi zaludan onaj koji se gura u očiglednu opasnost „ (Alex. 5.4.7.)

Ali jednom koristi i pridev slobodno.

(26) σκοπῶν ὅπως διὰ παντοίας μεθόδου τοῖς εἰς προὔπτον ἐπικειμένοις ἔχθοις ἀντικατασταίῃ

„gledajući kako da se na svaki način odupre neprijateljima u javnosti“ (Alex. 3.11.1.)

Komnina je, dakle, bila svesna obe mogućnosti i u tome je jedinstvena u svom razdoblju. Posle istoričara šestog veka sklop se više ne koristi. Sam pridev je poslednji put zabeležen kod Nićifora Grigore³¹:

(27) νῦν δ' ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὰς θείας ἀσπαζόμενος εἰκόνας καὶ πάντα ἐς προὔπτον τὰ Χριστιανῶν ἐργαζόμενος ἔθιμα

„a sada u Carigradu i grli božanske ikone i vrši sve hrišćanske običaje u javnosti“ (Hist. Rom. vol 1. p. 94. ³²)

29 *Michaelis Attaliatae historia*, ed. I. Bekker, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonn: Weber, 1853, str. 97.

30 U celoj Aleksijadi četiri puta.

31 Devet puta kod njega.

32 L. Schopen and I. Bekker, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, 3 vol. [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonn: Weber, 1:1829; 2:1830; 3:1855].

Zaključak

Ono što se nikako ne može rešiti je pitanje da li se Tukidid namerno pozvao na Herodotovu frazu u melskom dijalogu, međutim sasvim je verovatno da to što su jedina dva mesta na kojima koristi ovaj pridev³³ stavljena u usta atinskih poslanika u relativno kratkom odeljku nije slučajno. Da su u pitanju dva mesta u različitim knjigama moglo bi se pretpostaviti da je u pitanju prosto variranje. Ono u šta nema sumnje je da je kod kasnijih aticističkih pisaca baš Tukididova, a ne Herodotova upotreba bila primećena³⁴. Interesantno je primetiti i kako se ovaj sklop dosta često koristi baš u situacijama kada je opasnost (ili propast, smrt) teško okarakterisati kao očiglednu (v. na primer 8a u dodatku). Izgleda da u takvim situacijama pridev treba prevoditi kao „neizbežan, siguran“. Ovo značenje teško može da se primeni na mesta kod Tukidida, ali je moguće da su baš ona sugerisala tu nijansu značenja, pošto je u oba puta u pitanju skrivena pretnja. Pretpostavljam zato da su mesta na kojima je takva interpretacija moguća plod školske tradicije³⁵. Pitanje kod kojih pisaca se mora uzeti da je sklop preuzet iz čitanja samog Tukidida je mnogo teže, mada je kod Julijana Apostate (v. u dodatku primer 13a, koji veoma verno prenosi frazeologiju primera 5) to veoma verovatno. S druge strane, sam pridev se koristi kao sinonim za φανερός (što i piše kod Hesihija) i ta upotreba preovlađuje posle šestog veka (kada je posvedočena upotreba φανερός „izvesni, neki“³⁶). Jedini izuzetak je Ana Komnina³⁷. Ovakva situacija govori nešto o načinu na koji se književni jezik učio od sedmog veka. Izgleda kao da je naglasak sada na leksici više nego na frazeologiji³⁸.

33 Kod Tukidida postoji i εἰς φανερόν κίνδυνον, npr. u 4.68.6. Ovdje to nije važno. Φανερός je veoma čest pridev, a sklop se definiše time što se u neposrednoj blizini dve reči nalaze sa učestalošću većom nego što je statistički verovatno. Προῦπιτος je, s druge strane, retkost. Njegova pojavljivanja su, može se reći, stilski markirana. Iz nekog razloga se tražila reč koja nije φανερός. Samim tim je lakše dokazati da postoji teret stilskog nasleđa, ako se tako može reći, kada se koristi sklop προῦπιτος κίνδυνος (i varijante).

34 Ovo se vidi pre svega po tome što se stalno koristi kontrahovani oblik, a ne πρόπιτος koji je pošao posebnim putem i koji je skoro pa neposvedočen. Interesantno je, međutim, da je u modernom grčkom baš iz njega izvedena imenica προοπτική, koja znači „perspektiva“.

35 U pitanje odnosa sa latinskim izrazima kao što je *imminens periculum* (uglavnom pozno) i *prae-sens exitium* (prvi put u Eneidi 12.760-61.) se ne treba ovde upuštati, ali svakako vredi preispitati i tu mogućnost.

36 V. LSJ s.v. φανερός.

37 Iako se nalazi i kod Sude, nemoguće je utvrditi odakle ta odrednica u rečniku, zato ga i ne uzimam u obzir ovde.

38 Ovo potvrđuje i sama Ana Komnina, koja kaže da je ona sam učila iz pisaca dok su u njeno vreme u modu ušle shede – spiskovi reči koji treba zapamtiti. V OED s.v. *Schedographia* i Cic-

DODATAK

Ovo je izbor mesta na kojima se pojavljuju pridev i sklop, koji ne teži iscrpnosti.

1. Aristofon

1a κακὸς κακῶς γένοιθ' ὁ γήμας δεύτερος/ θνητῶν· ὁ μὲν γὰρ
πρῶτος οὐδὲν ἡδίκηει/ οὐπω γὰρ εἰδὼς οὗτος οἶον ἦν κακὸν/
ἐλάμβανεν γυναῖχ'· ὁ δ' ὕστερον λαβὼν/ εἰς προὔπτον εἰδὼς
αὐτὸν ἐνέβαλεν κακόν.

Neka je proklet onaj koji se od smrtnika drugi oženio – onaj prvi ništa nije skrivio, nije još znao kakvo je to zlo kad se ženio. A ovaj posle njega se oženio i bacio se svesno u očigledno zlo. (fr. 5)

2. Fenikid

2a τρίτῳ συνέζευξ' ἡ τύχη με φιλοσόφῳ,/ πῶγων' ἔχοντι καὶ
τρίβωνα καὶ λόγον. εἰς προὔπτον ἦλθον ἐμπεσοῦσα δὴ κακόν.

u trećoj prilici me sudbina povezala sa filozofom koji je imao bradu, haljetak i razum; upala sam u očiglednu nevolju. (fr. 4. 16-18)

3. Josif Flavije

3a φανερώς μὲν γε <οὐ>³⁹ συνερρήγνυντο τοῖς Ρωμαίοις ἐπὶ
προὔπτῳ τῷ θανεῖν, διὰ δὲ τῶν ὑπονόμων ἐν μέσοις αὐτοῖς
ἐξαπίνης ἐφαίνοντο, καὶ πρὶν κατασεισθῆναι τι τοῦ τείχους
ἔτερον ἀντωχύρουν·

COLELLA 2008str. 133 et sqq.

39 Izdanje korišćeno u TLG je De bello Judaico libri vii, ed. B. Niese, Flavii Iosephi opera, vol. 6. Berlin: Weidmann, 1895. U njemu nema negacije, međutim smisao je zahteva. I bez poređenja tekstualnih varijanti je jasno da bi bez nje druga rečenica morala samo da objašnjava prvu, pa samim tim ne bi bile vezane sa μέν/δέ.

Nisu se otvoreno sukobljavali sa Rimljanima zbog toga što je bilo očigledno da bi izginuli, nego su koristili podzemne prolaze i iznenada se pojavljivali među njima i pre nego što bi jedan deo zida bio srušen, gradili su drugi iza njega. (Josephus De bello Judaico 1.350.)

4. Arijan

4a ἀπόρως δὲ ἔχειν ὄντινα οὐκ ἀδύνατόν τε ἐς τὰ ἐπινοούμενα ἐπιλέξαιτο καὶ ἅμα τῶν ἐν νηὶ ἀνδρῶν, ὥς καὶ τῶν τοιοῦτον στόλον στελλομένων, ἀφαλεῖν τὸ δεῖμα τοῦ δὴ ἡμελημένως αὐτοὺς ἐς προὔπτον κίνδυνον ἐκπέμπεσθαι

„Našao se u nedoumici koga bi izabrao doraslog poduhvatu, a da u isti mah (to imenovanje) otkloni strepnju brodskih posada da ih olako šalju u očitu pogibao.⁴⁰“ (Historia Indica 20.3)

5. Apijan

5a ὥς γὰρ ἐς ἐπιφανῇ στρατείαν καὶ προὔπτον ἐλπίδα πᾶς τις ἀστῶν καὶ συμμάχων ὥρμα, καὶ πολλοὶ καὶ ἐθελονταὶ παρήγγελον ἐς τὸν κατάλογον

Svako od građana i saveznika je pohrlio u ovaj slavan pohod ispunjen očiglednim očekivanjima, i mnogi su se čak prijavili kao dobrovoljci. (Libyca 351.)

6. Galen

6a τοὺς πλείστους δὲ τοὺς μὲν αὐτίκα συνέκοψεν, ἢ ἀπέπνιξεν αἰμορραγίαις λάβροις, ἢ κενώσεσιν ἀμέτροις, ἢ καὶ κατοχαῖς τισιν ἢ μανίαις, τοὺς δ' εἰς προὔπτον ὄλεθρον ἐνέβαλεν

40 Prevod A. Lome u LOM 1997.

A mnoge je odmah sasekla ili udavila žestokim krvarenjima ili neumerenim pražnjenjima ili čak i zatvorima i manijama, a druge je bacila u jasnu propast“ (De diebus decretoriis v.9. p. 786.⁴¹)

7. Lukijan

7a ἐγὼ δὲ ἐπεὶ ταῦτα ἤκουσα, τὰς βίβλους λαβὼν - εἰσὶ δέ μοι Αἰγύπτιαι μάλα πολλαὶ περὶ τῶν τοιούτων - ἤκον εἰς τὴν οἰκίαν περὶ πρῶτον ὕπνον ἀποτρέποντος τοῦ ξένου καὶ μόνον οὐκ ἐπιλαμβανομένου, ἐπεὶ ἔμαθεν οἱ βαδίζοιμι εἰς προὔπτον κακόν, ὥς ᾤετο.

A ja, pošto sam ovo čuo, uzeo sam knjige – imam mnoge egipatske na tu temu – i došao u kuću, negde u vreme prvog sna, iako me je domaćin odvrtao i maltene držao, pošto je shvatio kuda idem - po njegovom mišljenju, u jasno zlo. (Philopseudes sive incredulus, 31.)

8. Herodijan

8a ὁ δὲ Μακρίνος καθ' αὐτὸν γενόμενος τὰς τε ἄλλας ἐπιλύεται ἐπιστολάς, περιτυχῶν δὲ καὶ τῇ καθ' αὐτοῦ θανατηφόρῳ ὀρᾷ προὔπτον κίνδυνον ἐπικείμενον.

A Makrin, kada je ostao sam, otvori ostala pisma i naiđe i na ono koje mu je donosilo smrt i vide da mu preti očigledna opasnost. (Hist. 4.13.1)

9. Dion Kasije

9a προύπτου δὲ δὴ τοῦ κινδύνου πᾶσιν ὄντος, οἱ χιλιάρχοι καὶ οἱ ὑποστράτηγοι ἐδέοντο αὐτοῦ μὴ ἀπολέσαι σφᾶς.

Pošto je svima bila očigledna opasnost, hilijarsi i hipostratezi su ga molili da ih ne upropasti. (Historiae Romanae 22.78.3.)

41 Prema C.G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia, vol. 9. Leipzig: Knobloch, 1825

10. Origen

10a Πρὸς τῷ διεψευῆσθαι καὶ ἄλλο ἥμαρτον εἰς προὔπτον κακὸν περιβάλλοντες⁴² ἑαυτῶν τὸν υἰόν.

Pored toga što su se prevarili, pogrešili su još i u tome što su svog sina bacili u očigledno zlo. (Fragmenta in evangelium Joannis fr. 67. Preuschen, Leipzig 1903)

11. Heliodor

11a πολέμου μέν, ὧ βέλτιστοι, ἔφη, μανίαν ἐνοσήσαστε πάντες μὲν Βησσαεῖς οὐχ ἥκιστα δὲ ὑμεῖς, ἀκμαῖοι καὶ χαριέντες οὕτω νεανῖαι καὶ εὖ γεγονότες ὡς γινώσκω τε καὶ εἰκάζειν πάρεστιν, εἰς προὔπτον κίνδυνον ὑπὲρ ληστῶν καὶ ταῦτα ἑαυτοὺς καθέντες οὐδὲ πρὸς τὴν πρώτην προσβολὴν εἰ μάχης δεήσειεν ἀρκέσοντες

Dragi moji, sve vas je uhvatilo ratno ludilo, kako Bese, tako i vas, mlade i tako drage mladiće dobrog roda, koji ste se, kako znam i kako se može pretpostaviti, zbog razbojnika bacili u očiglednu opasnost, iako nećete preživeti ni prvi nalet, ako dođe do bitke. (Aeth. 7.4.4.)

12. Jevsevije

12a ἐπεὶ γὰρ αὐτῷ μὴ ἐξῆν ἄλλως τῇ τῶν κρειττόνων ἀντιλέγειν κρίσει, τὸν προεκτεθέντα νόμον ἐν παραβύστω θεῖς καὶ ὅπως ἐν τοῖς ὑπ' αὐτὸν μέρεσιν μὴ εἰς προὔπτον ἀχθείη, φροντίσας, ἀγράφῳ προστάγματι τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἄρχουσιν τὸν καθ' ἡμῶν διωγμὸν ἀνεῖναι προστάττει

Pošto nije mogao drugačije da se usprotivi sudu većih od sebe, sakrio je zakon koji smo naveli i zapovedio je, razmišljajući kako da u krajevima pod njegovom vlašću ne dođe na videlo, usmenim naređenjem upravicima pod njegovom vlašću da popuste progon protiv nas. (Hist. Eccl. 9.1.1)

⁴² Ne mogu da nađem paralelu za ovakvu upotrebu glagola περιβάλλω.

13. Julijan Apostata

13a Ταύτην ἐγὼ νομίσας οὐκ ἀσφαλῆ μόνον, ἀλλὰ πρέπουσαν ἀνδρὶ μετρίῳ γνώμην, ἐπεὶ καὶ <τὰ> τῶν θεῶν ἐσήμαινε ταύτη (τὸ γὰρ ἐπιβουλὰς εὐλαβούμενον τὰς μελλούσας, εἰς αἰσχρὸν καὶ προὔπτον ἐμβαλεῖν ἑαυτὸν κίνδυνον δεινῶς ἐφαίνετό μοι θορυβῶδες), εἶξα καὶ ὑπήκουσα.

Pošto sam pomislio da za umerenog čoveka ovo nije samo sigurno, nego i dostojno mišljenje, pošto je njime objavljivao božanske stvari (jer, činilo mi se da je jako uznemiravajuće da se čovek koji se pazi budućih spleta baci u sramnu i očiglednu opasnost), popustio sam i poslušao. (Αθηναίων τῇ βούλῃ καὶ τῷ δήμῳ, 7.)

14. Jovan Zlatousti

14a Ἀλλ' ὅμως οὐδεν αὐτὸν τούτων οἴκοι μένειν ἔπεισεν ἀλλ' ὑπὸ τῆς σφοδρᾶς ἀθυμίας τῶν γενομένων πληγεὶς ἀπῆει κοινωνήσων ἐκείνοις τῶν κακῶν, καὶ εἰς προὔπτον ρίψων θάνατον ἑαυτὸν.

Ali ipak, ništa od toga ga nije ubedilo da ostane kod kuće, nego je pogođen velikom tugom otišao da podeli nevolje sa njima i da se baci u očiglednu smrt⁴³. (Ad Stagirium a daemone vexatum PG 47, col. 460.)

14b Οὐδὲ γάρ, εἰ στρατιωτικῆς ἀξίας αἴρεσις προὔκειται, εἶτα χαλκότυπον ἢ σκυτοτόμον ἢ τινα τῶν τοιούτων δημιουργῶν ἐλκύσαντες εἰς τὸ μέσον οἱ δοῦναι κύριοι τὴν τιμὴν, ἐνεχεῖριζον τὸν στρατὸν, ἐπῆγνεσα ἂν τὸν δείλαιον ἐκείνον οὐ φεύγοντα καὶ πάντα ποιοῦντα ὥστε μὴ εἰς προὔπτον ἑαυτὸν ἐμβαλεῖν κακόν.

A kada bi u pitanju bio izbor u neko vojno zvanje, pa bi oni koji su ovlašćeni da daju tu čast dovukli nekog kujundžiju ili obučara i nudili mu da vodi vojsku, ne bih hvalio tog jadnička kad ne bi bežao trudio se na sve načine da se ne nađe u takvom očiglednom zlu. (De Sacerdotio 3.8.)

43 Ovdje sam u iskušenju da prevedem „u neizbežnu smrt“.

14c ψυχῶν δὲ ἐπιμέλειαν μέλλων πιστεῦεσθαι τοσούτων, οὐκ ἐξετάσει πρότερον ἑαυτόν, ἀλλὰ κὰν ἀπάντων ἀπειρώτατος ἦ, δέξεται τὴν διακονίαν ἐπειδὴ ὁ δεῖνα κελεύει καὶ ὁ δεῖνα βιάζεται καὶ ἵνα μὴ προσκρούσῃ τῷ δεῖνι; καὶ πῶς οὐκ εἰς προὔπτον ἑαυτὸν μετ' ἐκείνων ἐμβαλεῖ κακόν.

A onaj kome treba da bude poverena briga za tolike duše, zar se on neće prvo preispitati, nego će, makar bio najneiskusniji od svih, prihvatiti službu, pošto mu taj i taj tako kaže i taj i taj ga tera i da se ne bi svađao sa tim i tim? I kako da se ne nađe u očiglednom zlu sa njima? (De sacerdotio 4.1)

15. Teodorit Kirski

15a οἱ δὲ τῆς εὐσεβείας ἐκεῖ προστατεύοντες συνελθόντες ἰκέτευον ἐπαμῦναι σφίσι προὔπτον ὄλεθρον προσδοκῶσιν.

Tamošnje verske vođe su se skupili i molili ga da ih spase od sigurne propasti. (Historia Religiosa PG 82, col. 1321)

16. Prokopije

16a Οἷς μὲν ἐξ ἀντιπάλου τῆς δυνάμεως πρὸς τοὺς ἐπιόντας ὁ ἀγὼν ἐστίν⁴⁴, ἐς χεῖρας τοῖς πολεμίοις ἐκ τοῦ εὐθέος καθίστασθαι οὐδὲν ἀπαικὸς, οἷς δὲ τῶν ἐναντίων πολλῷ τῷ διαλλάσσουντι καταδεεστέροις ξυμβαίνει εἶναι, μηχαναῖς τισι τοὺς πολεμίους περιελθεῖν μάλλον ξυνοίσει ἢ ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἀντιτασσομένοις ἐς κίνδυνόν τινα προὔπτον ἵέναι.

Nije neverovatno da oni koji treba da se sukobe sa neprijateljima jednake snage idu pravo na njih, ali onima kojima se desi da su od protivnika mnogo slabiji više koristi da neprijateljima dođu glave varkama nego da se otvoreno postave u boj i idu u očiglednu opasnost. (De bellis 2.6.3.)

⁴⁴ ἐξ ἀντιπάλου ἀγὼν ἐστι/ἔσται je još jedan omiljen Prokopijev izraz.

Literatura

Prevodi:

- ARSIĆ 1966. = M. Arsić prev. 1966. *Herodotova istorija*, Novi Sad, Matica Srpska.
- LOMA 1997. = A. Loma prev. 1997. P. Šantren izd. *Arijan, Indija*, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- TELAR 1991. = S. Telar prev. 1991. *Tukidid, Povijest Peloponeskog rata*, Beograd, Dereta.

Studije i priručnici:

- CICCOLELLA 2008 = F. Ciccolella, 2008. *Donati Graeci*, Leiden - Boston.
- KRISHNAMURTHY 2006 = R. Krishnamurthy, *Collocations* u: Keith Brown et alii, ur. 2006 *Encyclopaedia of Language and Linguistics*, 2. izd, Elsevier 2006. str. 596. - 600.
- OED = A. Kazhdan et alii ur. 1991. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford.
- OSTROGORSKI 1993. = G. Ostrogorski, 1993. *Istorija Vizantije*, 2. fot. izd, Beograd.
- ROGKOTIS 2006 = Z. Rogkotis, *Thucydides and Herodotus: Aspects of their Inter-textual Relationship* u: A. Rengakos, A. Tsakamakis, ur. 2006. *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden - Boston str. 57. - 86.
- RENGAKOS 2006 = A. Rengakos, *Thucydides' Narrative: The Epic and Herodotean Heritage*, u: A. Rengakos, A. Tsakamakis ur, 2006. *Brill's Companion to Thucydides*, Leiden - Boston str. 279. - 300.

Summary

προὔπτος κίνδυνος The History of a Collocation

Although Herodotus is the first to use *προὔπτος κίνδυνος* as a collocation, its later appearances are mostly due to the prestige of Thucydides as a model for historical prose writing. By the time of the second sophistic, it may have become somewhat trite, which, in turn, lead to its being used even in apparently inappropriate contexts. After a long gap in the tradition of atticistic history writing, the collocation resurfaces, most notably in the *Alexiad* of Anna Comnena, only to be forgotten by the late byzantine historians. This may indicate a change in the way the classicist vocabulary and phraseology was taught in the schools of late Byzantium.

*PRIKAZI I
SAOPŠTENJA*

Tit Makcije Plaut, *Blizanci* (Menehmi),
predgovor, prevod i napomene napisala Jelena Todorović,
Beograd, Fedon, 2009, str. 187.

Prošle godine izdavačka kuća *Fedon* pokrenula je ediciju *Fontes*, namenjenju objavljivanju novih stručnih prevoda sa klasičnih jezika. Dvojezičnost svih izdanja date edicije omogućava čitaocima da uporedno čitaju tekst antičkog originala i njegov prevod na srpski jezik, pa su stoga ona podjednako interesantna kako poznavacima klasičnih jezika, tako i široj čitalačkoj publici. U okviru ove edicije prošle godine objavljen je novi prevod Plautove komedije *Menaechmi*, odnosno *Blizanci* iz pera Jelene Todorović, koja je takođe napisala informativan predgovor i vrlo korisne napomene.

Plautove komedije čine najveći korpus jednog pisca predklasičnog latiniteta, pa kao takve predstavljaju bogatu riznicu raznovrsnih podataka važnih za izučavanje različitih aspekata predklasičnog latinskog jezika, na čijim tekovinama počiva cela rimska književnost. Vizuelna svedočanstva¹ – vazno slikarstvo iz južne Italije, mozaici i zidno slikarstvo iz Pompeja i drugih mesta, srednjovekovni rukopisi Terencijevih dela, ostaci antičkih rimskih pozorišta – i pisani izvori na osnovu kojih se može steći izvestan utisak o autentičnom izvođenju datih komedija dovode često do protivrečnih zaključaka, pa bi se moglo reći da gotovo ništa pouzdano ne znamo o scenskom izvođenju Plautovih dela u vremenu kada su nastajala². Stoga, sam tekst Plautovih komedija ostaje jedino, makar relativno pouzdano, svedočanstvo o rimskoj komediji u datom periodu, te i važan izvor podataka o rimskom društvu u drugoj polovini III i prvoj polovini II veka p.n.e³.

1 Uopšteni spisak vizuelnih svedočanstava naveden je prema T. J. Moore, *The Theater of Plautus: Playing to the Audience*, Austin: University of Texas Press, 1998, 1.

2 Tako postoje oprečna mišljenja o tome da li su Plautovi glumci nosili maske. Stav da su glumci Plautovog doba nosili maske zastupa se, na primer, u G. E. Duckworth, *The Nature of Roman Comedy: A Study in Popular Entertainment*, Princeton: Princeton University Press, 1952, 92-94, kao i u T. J. Moore, *isto delo*, 1; mišljenje da glumci Plautovog doba nisu nosili maske izneto je, na primer, u T. E. Kinsey, „Masks on the Roman Stage“, *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 58.1 (1980), 53-55.

3 Pored pravničkih i retoričkih tekstova Plaut je najvažniji izvor za izučavanje rimskih običaja i prava u doba Republike. Vidi, na primer, A. Watson, *The Law of Persons in the Later Roman Republic*, Oxford: Oxford University Press, 1967. Primeri rimskih ritualnih formula mogu se naći i u Plautovoj komediji *Blizanci*. Na primer, u stihovima 490-492 stoji aluzija na rimski običaj da svi naslednici snose troškove sahrane svoga testatora. Potom, u stihovima 766-767 dotiče se pitanje davanja i eventualnog vraćanja miraza (*dos*), a u stihu 1029 navodi se formula koja se izgovarala prilikom oslobađanja robova – *liber esto*.

Počevši od samog imena, gotovo ni jedan biografski podatak o Plautu ne može se smatrati sasvim pouzdanim. Takođe, osim *Stiha* i *Laže*⁴, ni za jednu drugu Plautovu komediju ne postoji sigurno svedočanstvo o tome kada je premijerno izvedena. Potom, brojni pokušaji da se utvrdi odnos između nove antičke komedije, na čije se tekovine Plaut nesumnjivo oslanjao, i njegovog dela, nisu doveli do plodnih zaključaka, budući da je Menandar za sada jedini pisac novoantičke komedije čiji jezik nešto detaljnije možemo da istražimo. Ipak, posle rekonstrukcije teksta Menandrovih *Parničara* Plaut je doživeo svojevrstu „rehabilitaciju“, budući da je na osnovu uporednih analiza utvrđeno kako Plautova dramska rešenja verovatno ne zavise od grčkih originala onoliko koliko se ranije mislilo. Naime, smatra se da je Plautov dijalog verovatno mnogo vrcaviji od dijaloga u bilo kojem grčkom predlošku. Takođe, uočeno je da u sačuvanim odlomcima iz Menandrovog dela nema one metričke raznovrsnosti koja krase Plautove komedije⁵. Na kraju krajeva, utvrđeno je i da ni sam Menandar nije bio originalni dramski stvaralac u modernom smislu te reči⁶.

Ne znamo koja je grčka komedija Plautu poslužila kao predložak za njegove *Blizance*. Ipak, jasno je da je Plaut već dobro poznatoj temi i motivima – sličnost blizanaca i brojne zabune i zapleti koji iz toga proizlaze, otmica jednog od braće, odrastanje u nekoj drugoj sredini, kao i ponovni susret i prepoznavanje – dao novo, strukturalno savršeno, dramsko ruho. Stoga, ne čudi da je ova komedija, među prvim Plautovim delima, najpre u XV veku prevedena na italijanski, a onda i na druge moderne evropske jezike, te i da je izvršila značajan uticaj na evropsku komediografiju. Šekspir je tako po uzoru na *Blizance* napisao svoje delo *The Comedy of Errors*.

Plaut spada u one antičke pisce koji su, uprkos činjenici da predstavljaju temelj moderne evropske književnosti, ostali u našoj kulturi po malo po strani. Pre svega, treba napomenuti da je od dvadeset gotovo u celini sačuvanih Plautovih komedija tek nekolicina prevedena na srpski jezik, kao i to da su dati prevodi katkad načinjeni i pre više od jednog veka. U poslednje dve decenije u Srbiji objavljena su tek dva nova prevoda Plautovih dela – gotovo pre deceniju i po sjajan prevod komedije *Pseudolus*,

4 Premijera *Stiha* bila je 200. godine, a *Laže* 191. godine p.n.e. Vidi Predgovor Jelene Todorović.

5 Detaljna analiza odnosa između grčkih uzora i Plautovog dela data je u W. M. Lindsay, *Early Latin Verse*, Oxford, Oxford University Press, 1922, 11-112.

6 Vidi niže fus-notu 16.

odnosno *Laža* iz pera Vojina Nedeljkovića⁷, i sada prevod o kojem je ovde reč. U istom periodu u Hrvatskoj je objavljeno više prevoda Plautovih dela, među kojima treba posebno izdvojiti veoma nadahnut prevod komedije *Amphitruo*, odnosno *Amfitruon* iz pera Nevena Jovanovića⁸.

Prevodeći Plautove *Blizance* Jelena Todorović imala je dva velika pret-hodnika. Naime, 1905. godine objavljeno je prvo izdanje Čajkanovićevog prevoda ove komedije⁹, a 1951. objavljen je i prevod Kolomana Raca¹⁰. Čajkanovićev prevod je prozni, a Rarov stihovan, no, ni jedan, ni drugi, budući da su načinjeni pre više decenija, ne uspevaju da izmame, čak ni stidljiv, smešak kod današnjeg čitaoca.

Sudeći prema štivu koje je pred nama, Todorovićeva se rukovodila istom onom idejom koju je izneo Čajkanović opisujući svoj prevodilački postupak: „Prevodilac je više polagao na to da mu prevod bude jasan, i pristupačan modernom čitaocu, a manje... na to da bude bukvalan“¹¹. Osim što je izbegla zamku doslovnog prenošenja originalnog teksta, Todorovićeva se čuvala i toga da se suviše udalji od originala, pa tako eventualno poništi efekat koji je tekst prvobitno imao¹². Iako je reč o prevodu u prozi, čitalac nije ostao uskraćen za vešta poigravanja rečima i pregršt stilskih figura¹³. Naime, prevodilački dar Jelene Todorović zablistao je upravo u onim segmentima jezika koji su karakteristični za Plautovo delo, pa dati prevod, pre svega, krase leksičko bogatstvo, domišljate igre reči i neobuzdana vrcavost dijaloga. Sada ćemo navesti primere za sve navedene elemente prevodiočevog jezičkog izraza.

Bogatstvo Plautove leksike uspešno je dočarano raznovrsnim prevodilačkim tehnikama i postupcima. Pre svega, lica u komediji dobila su nova, srpska imena, odnosno nadimke. Na primer, parazit i rob jednog od braće

7 Plaut, *Laža*, prevod i komentare napisao V. Nedeljković, Beograd: Evropski pokret u Srbiji, 1995.

8 Plaut, *Amfitruon*, prevod i pogovor napisao N. Jovanović, Sisak: Dom kulture „Kristalna kocka vedrine“, Gradsko kazalište Sisak, 2008.

9 Tit Makcije Plaut, *Menehmi*, prevod V. Čajkanović, *Srpski književni glasnik* 14-15, 1905.

10 Plaut, *Izabrane komedije* (*Tvrdica – Sužnji – Bakhide – Blizanci*), preveo K. Rac, priredio N. Majnarić, Zagreb: Matica hrvatska, 1951.

11 Tit Makcije Plaut, *Odabrane komedije*, predgovor, prevod i napomene napisao V. Čajkanović, Beograd: Srpska književna zadruha, 1923, V-VI.

12 Za razliku, na primer, od Čajkanovića koji sam priznaje: „Poneka mesta skraćena su ili izostavljena.“ *Ibid*, str. VI.

13 Radi ilustracije, navešćemo ovde samo jedan takav primer. Teško da i sasvim nepažljivom oku može da izmakne efekatan spoj onomatopeje i rime, kao i nekoliko drugih stilskih figura, u sledećem stihu: „A, je l' ako da ti dovedemo ovde čuka da ti viče „ti, ti“ pošto smo se „mi, mi“ malo umori-li, li? [653-654].“ Latinski tekst glasi ovako:... *vin adferri noctuam | quae 'tu tu' usque dicat tibi? nam nos iam defessi sumus*.

blizanaca zove se Brisko (lat. *Peniculus*), rob drugog brata blizanca zove se Nikša (lat. *Messenio*), a kuvar Oklaginjić (lat. *Cylindrus*). Uzor za ovakvu praksu prevodilac nije mogao naći u prethodna dva prevoda Plautovih *Blizanaca*¹⁴, već eventualno u pomenutom Nedeljkovićevom prevodu Plautove *Laže*¹⁵, kao i prevod poznoantičke komedije *Querolus sive Aulularia*, odnosno *Gundalo* iz pera Gorana Vidovića¹⁶. Takođe, verno su prenete Plautove jezičke bravure u vidu efektnih neologizama. Na primer, čučemo za g-đicu Pečenicu Krmakov ili Slaninku Šunkovski [210]¹⁷. Takođe, u poslednjoj sceni ove komedije saznajemo da se majka nesrećnih blizanaca zvala Sretenka Vlastić¹⁸. Potom, prevodilac se nije libio da Plautovo nizaње latinskih kolokvijalizama pretoči u bujice bilo ljupkih, bilo otrovnih reči iz srpskog kolokvijalnog jezika. Tako se Nebojša I (lat. *Menaechmus I*), jedan od braće blizanaca, obraća svojoj ženi sledećim rečima:

„Da nisi takva aspida i guska, jedna divljakuša i šuplja tikva [110], i sama bi se gnušala stvari koje su tvom mužu ogavne. Od danas pa nadalje, budeš li mi išta slično napakovala, ima da pakuješ kofere pa pravac tatici kao prava raspuštenica. Svaki bogovetni dan kad hoću da izađem, ti nađeš da me zamajavaš, zapomažeš za mnom, zapitkuješ kuda idem, šta ću da radim, kakav me posao čeka [115]... Prema tome, da me ne bi jurila za džabe, vrednice moja, zbog tvoje bespoštodne odanosti zadatku ima danas da si pokupim čoškaru i izvedem je negde na večeru [123-124]“¹⁹.

Što se tiče Plautovog poigravanja sa značenjem i zvučanjem reči, kao i velikog majstorstva u oblikovanju dijaloga, prevod Todorovićeve i u toj

14 Ni u jednom od dva starija prevoda ne prevode se imena dramskih likova, već se direktno preuzimaju iz originala, uz minimalnu jezičku adaptaciju, odnosno puku transkripciju.

15 Počevši od naslovnog lika *Laže*, svi likovi u ovoj komediji dobili su srpska imena. Tako su *Calidorus* i *Ballio* postali Čeda i Badža, a slično su „prošli“ i ostali likovi.

16 Reč je o poznoantičkoj komediji za koju se dugo smatralo da ju je napisao Plaut. Vidi G. Vidović, „Poslednja antička komedija“, predgovor, prevod i napomene, *Lucida intervalla* 33-34 (2006), 71-157. Plautovi likovi u Vidovićevoj interpretaciji imaju sledeća imena: Gundalo, stari Manda, Saladin, Žika fantom, Panta maler, komšija Sudić. Treba reći da se u istom dvobroju ovog časopisa nalazi i Vidovićev prevod Menandrove komedije *Επιτρéποντες*, odnosno *Parničari*; vidi G. Vidović, „Novo lice komedije: Menandrovi *Parničari*“, predgovor, prevod i napomene, *Lucida intervalla* 33-34, (2006), 5-70.

17 Ovde je reč o sledećim latinskim sintagmama: *glandionidam suillam, laridum pernonidam*.

18 Prevodilac je uspešno dočarao komičnost grčkog izmišljenog imena *Teuximarcha*. Vidi objašnjenje prevodioca u fus-noti 153, strana 179.

19 Plautovi stihovi glase ovako: *Ni mala, ni stulta sies, ni indomita imposque animi | quod viro esse odio videas, tute tibi odio habeas. | praeterhac si mihi tale post hunc diem | faxis, faxo foris vidua visas patrem. | nam quotiens foras ire volo, me retines, revocas, rogitas, | quo ego eam, quam rem agam, quid negoti geram* [110-115]... *atque adeo, ne me nequiquam serves, ob eam industriam | hodie ducam scortum ad cenam atque aliquo condicam foras* [123-124].

sferi verno dočarava duh originala. Radi ilustracije, ovde navodimo samo jedan takav primer:

„GOSPOĐA: Izvesna osoba je zdipila bundicu.

BRISKO: Šta je, prpa? Treseš se?

NEBOJŠA I: Uopšte se ne tresem.

BRISKO: Ma jok, to si samo krzno trzn'o [609-610]"²⁰.

Naposletku, prevodilac je jednom dramskom liku, Nikši, pridodao važan element karakterizacije, kojeg nema u tekstu originala. Naime, Nikša izgovara reči i rečenice slične onima koje bi se mogle čuti u govoru stanovnika današnje Crne Gore²¹. Prevodiočevo korišćenje jezičkog blaga ovog regiona na tragu je najboljih primera našeg prevodilaštva sa klasičnih jezika, kao što su, na primer, jezičke bravure u Aristofanovoj *Lisistrati* ili Petronijevom *Satirikonu* u prevodu Radmile Šalabalić.

Prevođenje dela nastalog pre više od dve hiljade godina, u društvu drugačijem, premda ne sasvim različitom, od ovog današnjeg, predstavljalo je posebno težak zadatak, kojem je Jelena Todorović svakako dorašla. Blagodareći njenom velikom trudu, jezičkom talentu i istančanom smislu za humor, danas pred čitaocima stoji duhovit i svež prevod Plautovih *Blizanaca*.

Dragana Dimitrijević

²⁰ Tekst originala je sledeći: MA. *Quidam pallam*. PEN. *Quid paves?* | MEN. *Nil equidem paveo*. PEN. *Nisi unum: palla pallorem incutit* [609-610].

²¹ Na primer, Nikša kaže: „Viđu zločina, Epidamljani, sramota vas znala [1004].“ Plautove reči glase ovako: *o facinus indignum et malum, Epidamnii cives*.

Marko Tulije Ciceron, *Pisma Atiku I*,
predgovor Marjanca Pakiž i Noel Putnik, prevod i komentar
Jelena Savić, Milica Kisić i Noel Putnik, Beograd, *Fedon*, 2009.

Izdavačka kuća *Fedon* iz Beograda 2009. godine pokrenula je ediciju *Fontes* kako bi se najširoj književnoj publici, ali i njenom upućenijem i stručnijem delu približila značajna dela antičkih pisaca. Takođe, sem potrebe da se prvi put na srpskom jeziku objave prevodi značajnih spisa grčkih i rimskih autora, postojala je i želja da se u navedenoj ediciji pojave i novi, osavremenjeni prevodi tekstova koji su nam odavno dostupni u prevodu znamenitih srpskih klasičnih filologa. Prva knjiga, dvojezično objavljena, što je još jedna važna osobina svih izdanja edicije *Fontes*, već svojom opremom uveriće čitaoca da su i njeni autori i izdavač na dostojan način prvi put u srpskom prevodu predstavili *Pisma Atiku* Marka Tulija Cicerona. Knjigu otvara predgovor Marjanca Pakiž *Atik i Ciceron* (str. 7-32), u kome se navode osnovni podaci o prepisci dvojice prijatelja, ali i o karakteru Ciceronovih pisama, njihovoj raznolikosti, stilu i značaju. Autorka ovoga predgovora, ujedno i glavni urednik edicije, indirektno je već prvim tekstom opravdala nastanak edicije *Fontes*, tako što je Cicerona – besednika, stilistu i autora pisama bliskom prijatelju predstavila u mnogim savremenom čoveku i odviše poznatim okolnostima (čari i zamke prijateljstva, porodični odnosi, političke prilike...). U drugom pak predgovoru *Grčki jezik u Ciceronovim pismima Atiku* (str. 33-59) Noel Putnik sem uže u naslovu navedene teme razmatra pitanja bilingvalizma u antičkom svetu i uticaj i pozicije grčkog jezika u svakodnevnom govoru kao i u rimskoj književnosti. Navođenjem i analizom brojnih citata iz pisama, u kojima se Ciceron služi i grčkim jezikom, autor uspeva da predoči svu šarolikost i brojne razloge za njegovu upotrebu u prepisci dvojice obrazovanih Rimljana. Središnji deo knjige obuhvata prvu i drugu knjigu Ciceronovih pisama *Atiku* (str. 61-273) u originalu i prevodu Jelene Savić, Milice Kisić i Nela Putnika. Sem ujednačenosti prevoda valja istaći i sposobnost prevodilaca da nesputanim jezikom verno prenesu Ciceronova različita raspoloženja, njegove nedaće, nedoumice, kao i razmišljanja o krupnim i sitnim državnim temama. Njihov prevod odlikuje se tačnošću i preci-

znošću i kada se prepoznaje stil reprezentativnog predstavnika rimske proze ali i kada se autor svesno služi kolokvijalnim jezikom. Čitanje i razumevanje prevoda Ciceronovih pisama olakšano je nastojanjem prevodilaca da u komentaru koji prati prevod čitaocu daju sva potrebna obaveštenja, bilo da se radi o istorijskim činjenicama, političkim strujanjima onoga vremena, ili su to korisna tumačenja Ciceronovih književnih asocijacija i reminiscencija, kao i konteksta i prilika u kojima su određena pisma napisana u komunikaciji koja je ponekad i šifrovana. Indeksu imena (str. 291-301) i sadržaju pisama (str. 302-303) prethode tri apendiksa. U prvom (str. 275-281), Milica Kisić razmatra jezičke i stilske karakteristike Ciceronove korespondencije, u drugom (str. 282-287) Jelena Savić osvrće se na šaljive nadimke kao na jedan od vidova dosetki, kojima se Ciceron u svojoj prepisci sa Atikom obilno koristi. U trećem pak prilogu (str. 288-290), Jelena Savić pruža osnovne podatke o sredstvima za pisanje pisama i načinu njihove dostave.

Boris Pendelj

Hrišćanstvo i antika

Prikaz knjige dr Nenada Ristovića *Hrišćanstvo i antičko nasleđe: studije i članci*

U okviru knjige Hrišćanstvo i antičko nasleđe: studije i članci, koju je 2010. godine objavio Institut za teološka istraživanja Pravoslavnog bogoslovnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, objedinjeno je nekoliko priloga dr Nenada Ristovića, docenta na Odeljenju za klasične nauke Filozofskog fakulteta u Beogradu. Nastali u poslednjih deset godina, svi prilozi posvećeni su srodnoj tematici – hrišćanskoj recepciji književno-idejnog nasleđa antike, to jest hrišćanskom humanizmu, odnosno crkvenom klasicizmu – a to je ujedno tematika kojom se autor bavio i u svojoj prethodnoj knjizi Starohrišćanski klasicizam, izašloj iz štampe 2005. godine.

U prvoj studiji, pod naslovom „Antički svet u doba Hristovog rođenja“ – a koja je nastala kao prigodan rad povodom jubileja dve hiljade godina hrišćanstva – autor se bavi kulturnoistorijskim okvirima u kojima je hrišćanski pokret otpočeo svoju istorijsku misiju. Pošto je u najvažnijim crtama opisao političko-istorijske okolnosti koje su bile na sceni kako u Palestini tako i u celoj rimskoj državi na razmeđu stare i nove ere, Ristović se detaljnije okreće objašnjenju pojave mešanja nekih paganskih, prvenstveno helenskih ideja s biblijskim nazorima kod Jevreja, pre svega onih iz dijaspore, školovanih u velikim helenističkim centrima poput Aleksandrije. Konačno, dužna pažnja se poklanja onovremenim duhovno-religijskim prilikama jevrejskog naroda, kao i raznim frakcijama u njegovom krilu – farisejima, sadukejima i esenima – od kojih je poslednja bila bliska prvo-bitnom hrišćanstvu, ali se ono od nje i njoj sličnih grupa suštinski izdvojilo svojim okretanjem svetu, odnosno helenističkoj civilizaciji i njenom jeziku i knjizi, postavši tako univerzalna svetska religija.

Po karakteru i okolnostima nastanka prvom radu srodan je i onaj koji je objavljen kao drugi po redu u knjizi, „Hrišćanstvo i antičko nasleđe Evrope“, budući da je povod za njegov nastanak bila tribina u organizaciji studenata Filozofskog fakulteta u Beogradu na temu „Hrišćanski koreni Evrope“. U besedi održanoj u okviru te tribine autor govori o značaju starohrišćanskog klasicizma za evropski kulturni identitet. Na mnogobrojnim primerima pokazuje se ovde da, kada se govori o korenima Evrope

– antičkoj civilizaciji i hrišćanskoj duhovnosti – stalno treba imati na umu da to dvoje ne stoji u apsolutnoj opreci, te da helenstvo i hrišćanstvo, u svojim najvišim pojavnim oblicima, imaju zajednička osnovna intelektualna i moralna načela; štaviše, njihova sprega predstavlja istorijski oprobani bedem protiv kulturnog i moralnog varvarstva. Stoga autor pledira za stanovište da pripadnost hrišćanstvu danas, između ostalog, podrazumeva i pripadnost Crkvi – jednoj takvoj instituciji sa širinom i dalekovidošću koja je prihvatila i sačuvala književno-idejne tekovine antike.

Vizantijskoj književnosti, viđenoj kao neposredan nastavak hrišćanske književnosti antike, posvećen je treći tekst, pod naslovom „Kasija – ličnost, delo, mit“. To je pregledni članak o jedinstvenoj i još umnogome zagonetnoj istorijskoj i književnoj pojavi te vizantijske himnografske pesnikinje. U njemu autor iznosi nove činjenice do kojih se o Kasiji došlo u odnosu na prethodni slični članak Lazara Mirkovića iz 1914. godine; osim toga, govori se i o njenom profanom pesništvu i svojevršnom mitu koji je vezan za njeno ime, o čemu dosad kod nas nije pisano. Ovo je utoliko značajnije što je reč o jedinoj ženi himnografu čije su himne ušle u bogoslužbene knjige Pravoslavne crkve i jedinoj vizantijskoj pesnikinji vrednoj pomena. Tekst se sastoji iz nekoliko celina. One su, redom, posvećene: Kasijinom imenu i pojavi, njenoj himnografiji, spornom autorstvu jednog irmosa u sastavu službe Velike subote, svetovnoj poeziji (tzv. gnomama), te nastanku legende o ovoj ličnosti kao i njenom razvoju kod pisaca modernog doba, kako u samoj Grčkoj tako i širom Evrope (uključujući tu i našeg Milovana Vidakovića).

Četvrta studija u knjizi napisana je kao autorov prilog Spomenici objavljenoj u čast episkopa šumadijskog dr Save Vukovića, a nosi naslov „Retorski model crkvenog klasicizma: pozadina nastanka praznika Sveta tri jerarha“. Ovde se Ristović bavi specifičnom kulturološkom pozadinom nastanka neobičnog zajedničkog praznovanja triju velikih starohrišćanskih klasicista: Vasilija Velikog, Grigorija Nazijanskog i Jovana Zlatoustog. Analizom sinaksara i himnografije službe praznika Sveta tri jerarha, epiograma Jovana Mavropoda i stihova Mihaila Psela u čast trojice jeraraha, kao i Pselove rasprave o retorskom umeću četvorice jeraraha (tj. pomenute trojice i Grigorija Niskog), autor zaključuje da su zajedničko proslavljanje trojice jeraraha inicirali retorski orijentisani crkveni klasicisti. Pokazuje se još i to da je praznik nastao u vreme velike obnove klasičnog obrazovanja u Carigradu; da je u vreme kada je po tradiciji nastao ovaj praznik (1084. godine) zapravo samo ozakonjen već postojeći patronalni kult carigrad-

skih akademskih krugova; da je novi praznik bio kompromisno rešenje polemike klasicista s antiklasicistima, time što je obznanjen retorski model crkvenog klasicizma; da je tu bila reč o književnoj raspravi među retorima o patrističkom uzoru hrišćanskog besednika pa, prema tome, i o hrišćanskom pokrovitelju besednikâ; da je u osnovi te rasprave bila teorija antičke retorike o tri stilska nivoa; i da, naposljetku, postojanje ovog kulta kod nas još u Srednjem veku potvrđuje podizanje hrama posvećenog trojici jeraraha u prestonici Srbije u vreme kada se pod prosvেćenom vladavinom despota Stefana javljaju začeci crkvenog klasicizma i humanizma, a u Novom veku pesma koju su polaznici srpsko-latinskih škola pevali svetiteljima-pokroviteljima svog učilišta.

Preostala tri priloga nastala su kao referati izneti na domaćim naučnim skupovima, a u njima se Ristović bavio najzanimljivijim pojavama antičkog nasleđa u starijoj srpskoj književnosti s manjim ili većim hrišćanskim predznakom. Tako se prvi tekst iz te grupe („Crkveni klasicizam Konstantina Filosoфа“) bavi Konstantinom Filosofom, prvim pravim klasicistom u srpskoj književnosti, kao sledbenikom ideja starohrišćanskog humanizma. U njemu autor zastupa tezu da je Konstantin pravi crkveni klasicista na drugoj, višoj ravni od puke doslednosti literarnim konvencijama, tj. da je poštovalac antičke knjige jer je svestan njene vrednosti i sa pozicija svog hrišćanskog uverenja, dokazujući je jednom od najzanimljivijih i najzagonetnijih digresija u Konstantinovom Životu Stefana Lazarevića, despota srpskoga, koja ipak nije privukla odgovarajuću pažnju dosadašnjih ispitivača Konstantinovog dela. Na tom mestu se, naime, govori o bogonadahnutosti paganskih helenskih mislilaca; Ristović objašnjava patrističko poreklo tog shvatanja, a s tim u vezi razmatra pitanje piščevog klasičnog obrazovanja i određuje karakter njegove upućenosti u antiku, zaključujući, između ostalog, da mu je znanja o antici moglo pružiti završno školovanje u središtu Srpske crkve, Pečkoj patrijaršiji, jer je ta škola, svakako po vizantijskom modelu, mogla imati i takve sadržaje.

Pretposlednji prilog posvećen je Dositeju Obradoviću, ključnoj figuri recepcije antičke knjige kod Srba u XVIII veku, neobičnom po svom izrazitom filhelenstvu, ali i po integrisanosti hrišćanske poruke u više intelektualni nego književni klasicizam. Naslov rada je „Mesto Dositejevog dela u recepciji antičkog nasleđa u srpskoj književnosti XVIII stoleća“. Dositejeva vezanost za antiku razmatra se ovde kroz pitanja o njenoj specifičnoj genezi, religijskom aspektu i odražavanju na njegovo prosvetiteljsko opredeljenje. Dobijeni odgovori ukazali su na tri važna zaključka. Kao prvo,

na Dositejevu recepciju antičkog književno-idejnog nasleđa treba gledati kao na crkveni klasicizam čija se patrističko-erazmovska obeležja seku-larizuju pod uticajem savremenog prosvetiteljstva i neohumanizma. Po-tom, posebno se ukazuje na važnost prvog Dositejevog susreta s antikom u Hopovu, putem zbornika Spiridona Jovanovića, te njegovog docnijeg školovanja u Smirni u duhu crkvenog klasicizma. Naposljetku, utvrđuje se da je svekoliki grčki uticaj imao za posledicu Dositejevo specifično mesto karike između vizantijske tradicije i modernog helenstva, čiji uticaj u srp-skoj književnosti otpočinje upravo njegovim opusom.

Poslednji prilog u knjizi, pod naslovom „Helenstvo Vasilija Vujića i tra-dicija crkvenog klasicizma“, posvećen je liku srpskog heleniste i poborni-ka klasične nastave u drugoj polovini XIX veka, Vasiliju Vujiću, i njegovoj zanimljivoj sintezi hrišćanskih sa starim i novim klasicističko-humanistič-kim refleksijama. Polazište ispitivanja čini ukazivanje na njegovo autor-stvo prevoda spisa Vasilija Velikog Kako se može crpsti korist iz helensle književnosti. Ristović se zatim osvrće na mnogobrojne Vujićeve stavove u spisima Grčka i srpska književnost i Grci i Srbi, kao i na stavove iznete u nekim svetosavskim besedama, u kojima ispoljava svoj originalan i modernizovan crkveni klasicizam. Razmotrivši sadržaj svih tih dela, autor zaključuje da Vujić, čiji su stavovi vrlo šarolike provenijencije, pokazuje jake sklonosti ka novim metodskim pristupima i na njima zasnovanim po-gledima i saznanjima u nauci, ali da u osnovi ipak ostaje crkveni klasicista, za koga antička civilizacija, a pre svega helenska knjiga i misao, predstavlja samo pomoćno sredstvo za dostizanje evanđelskih ideala.

Na osnovu svega navedenog jasno se, između ostalih, može videti i glavni kvalitet Ristovićeve knjige: u prilogima od kojih je sastavljena izne-ti su novi rezultati ispitivanja ove problemske oblasti njegovog naučnog rada, s tim što je, ovoga puta, težište pomerenom iz vremena same antike, odnosno starohrišćanske književnosti, u kasnije epohe, kada fenomen pro-žimanja hrišćanske misli i predanja antičke knjige dobija nova obeležja.

Dušan J. Popović

Izveštaj o 13. kongresu međunarodne organizacije *Fédération internationale des associations d'études classiques*¹

13. kongres međunarodne organizacije *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques* (FIEC) održan je na Humboltovom Univerzitetu u Berlinu od 24. do 29. avgusta 2009. godine. Posle svečanog otvaranja prof. dr Hans-Joachim Gerke (*Deutsches Archäologisches Institut, Berlin*) održao je plenarno predavanje pod naslovom *Geschichte und Kunst*, a treba izdvojiti i predavanje prof. dr Alesandra Barčezija (*Università di Siena ad Arezzo / Stanford*) pod naslovom *On Metamorphoses*.

Saopštenja nekoliko stotina učesnika sa svih kontinenata bila su grupisana u devetnaest panela: 1) *Images, Texts, Reality*, 2) *Language of the Body*, 3) *Cultural Encounters and Fusions in the Roman Empire*, 4) *Continuity and Change in Late Antiquity*, 5) *Powers of Persuasion*, 6) *Turning Points in the Reception of Classical Antiquity*, 7) *Classical Antiquity and Modern Mass Media*, 8) *Comparative History: Greece, Rome and Others*, 9) *Trade in Ptolemaic and Roman Egypt*, 10) *Epigraphical Documents: Reflection of Reality or Construction of Historical Knowledge?*, 11) *The Philosophical Significance of Cosmology and Theology*, 12) *Social and Political Dimensions of Kinship: Family, Neighbourhood, City*, 13) *Urban Spaces*, 14) *Literature of Knowledge*, 15) *Greek and Roman Epic*, 16) *Religion in Society*, 17) *Recent Discoveries*, 18) *Open Topics*, 19) *Die deutsche Altertumswissenschaft*. Raznovrsnost ponuđenih tematskih celina okupila je naučnike različitih profila (klasične filologe, arheologe, istoričare, epigrafičare, papirologe, itd.), te su plodne diskusije u okviru panela gotovo uvek imale multidisciplinarni karakter. Takođe, bila je ovo dobra prilika da se čuju izlaganja kako već afirmisanih stručnjaka, tako i istraživača mlađe generacije. Potom, treba napomenuti i to da je radu ovog kongresa svoj skroman doprinos dalo i desetak učesnika iz Srbije.

Prvo, osvrnućemo se na nekoliko saopštenja prezentovanih u okviru panela *Images, Texts, Reality*. Drugog dana kongresa izlaganje pod naslovom

1 Ovaj izveštaj ni na koji način ne pretenduje da ima celovit i sveobuhvatan karakter, već pre svega ima za cilj da zainteresovanima pruži izvestan uvid u rad 13. kongresa međunarodne organizacije *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques* (FIEC). Stoga, unapred se izvinjavamo što su u izveštaju pomenuta samo ona izlaganja kojima je potpisnik ovih redova imao priliku da prisustvuje. Detaljnije informacije o programu, učesnicima i saopštenjima još uvek su dostupne na sledećem veb sajtu: www.fiec2009.org.

The Image of the House in Ovid's Tale of Philemon and Baucis dr Joane Širakove sa Univerziteta u Sofiji izazvalo je veoma pozitivne reakcije i mnogo pohvala. Istog dana govorio je i prof. dr Vilijam Konklin sa Univerziteta Vindzor u Ontariju na temu *Cicero's Ius Gentium* povezujući Ciceronovu teoriju prava sa danas važećim međunarodnim pravom. Sledećeg dana saopštenje pod naslovom *The Evolution of the Tyrant Demagogue and Its Foundations in Reality* doc. dr Ivana Jordovića sa Univerziteta u Novom Sadu bilo je veoma zapaženo i iniciralo je zanimljivu diskusiju. Poslednjeg radnog dana kongresa po svom kvalitetu i nadahnutoj prezentaciji izdvojilo se saopštenje dr Majkla Skvajera sa Univerziteta u Kembridžu i Humboltovog Univerziteta u Berlinu pod naslovom *The Art (and Text) of illusion in the Casa degli Epigrammi, Pompeii*, kao i saopštenje mr Ane Marije dos Santos Loje sa Univerziteta u Lisabonu pod naslovom *Commemorating Events: Statius 4.3 and Tibullus 1.7*.

Potom, u okviru panela *Cultural Encounters and Fusions in the Roman Empire* treba izdvojiti izuzetno zanimljivo i odlično strukturirano predavanje prof. dr Mirene Slavove sa Univerziteta u Sofiji pod naslovom *The Struma Valley Revisited: Cultural Encounters in Roman Times on the Balkans (the Epigraphic Data)*.

Izlaganjem prof. dr Paule da Kunje Koree sa Univerziteta u Sao Paulu pod naslovom *The Fable (aînoi, mýthoi and lógoi) as a Strategy of Persuasion in Greek Lyric Poetry* započet je rad u okviru panela *Powers of Persuasion*. Prvog dana kongresa dragoceno je bilo čuti i saopštenje pod naslovom *'Besinge das Kind in uns' (Elias) – Philosophische Peitho und pagan-christliche Paideia* prof. dr Mihaela Erlera sa Univerziteta u Vircburgu, kao i izlaganje pod naslovom *The Persuasions of Pelasgus in Aeschylus' Supplices* prof. dr Džefa Bejkvela sa Univerziteta Krejton u Omahi. Izlaganje prof. dr Johanesa Engelsa sa Univerziteta u Kelnu pod naslovom *Epitaphios Logos – Zu den offiziellen Reden auf gefallene Mitbürger in der athenischen Demokratie am Beispiel der beiden Reden des Demosthenes und des Hypereides* predstavljalo je izvrstan početak trećeg radnog dana kongresa. Potom je usledilo izuzetno zanimljivo saopštenje prof. dr Violete Gerjikove sa Univerziteta u Sofiji pod naslovom *Ancient Greek Cultural Thinking and the Speeches of Isocrates*, kao i saopštenje pod naslovom *The Powers of Persuasion in Aeshines' Oratory* doc. dr Ane Elaković-Nenadović sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Sledećeg dana ovaj panel otvoren je izlaganjem prof. dr Merilin Skinner sa Univerziteta u Arizoni pod naslovom *Dives effuse: The Woman of Property in Cicero's Pro Caelio*. Potom je usledilo saopštenje mr Dragane Dimitrijević sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu pod naslovom *'Otium' as a Tool of Persuasion in Cicero's Oratory*, te i saopštenje mr Oskara Bernausa sa Humboltovog

Univerziteta pod naslovom '*Audiat episcopus iubens*' (Serm. 196). *A Pragmalinguistical approach to Augustine's Sermones*.

Od saopštenja iz panela *Turning Points in the Reception of Classical Antiquity* možemo izdvojiti veoma informativno izlaganje prof. dr Elie Marinove sa Univerziteta u Sofiji pod naslovom *Hesiod's 'Works and Days' in the German Didactic Tradition of the 16th Century*.

U okviru panela *Comparative History: Greece, Rome and Others* doc. dr Danijela Stefanović sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu imala je zanimljivo saopštenje pod naslovom *Roman Funerary Stelae from Egypt – An Overview*.

Poslednjeg radnog dana kongresa odlično strukturiranim i zanimljivim izlaganjem pod naslovom *Texte littéraire et analyse contrastive* doc. dr Milene Jovanović sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu otvorena je poslepodnevna sesija panela *Open Topics*. Potom je usledilo inspirativno saopštenje prof. dr Žoa Batista Toleda Prada sa Univerziteta u Sao Paulu pod naslovom *For a New Approach to the Classical Latin Metrics*. Saopštenje prof. dr Mostafe Junezija sa Univerziteta u Teheranu pod naslovom *Narrative of a Comparative Philological Process* odnosilo se na grčki i persijski politički rečnik, i izazvalo je veliku pažnju svih prisutnih učesnika. Naposletku, posebno treba izdvojiti izlaganje prof. dr Johana Toma sa Univerziteta u Štetenbošu pod naslovom *Pythagoras' Historiē and the Akousmata Collections*.

Pored toga što su brojni istraživači došli u Berlin da bi izložili rezultate svog naučnog rada, bila je ovo prilika i da se okupe predstavnici velikog broja društava koja se bave proučavanjem i/ili promovisanjem klasičnih jezika i antičke kulture. Tako je drugog dana kongresa održana Skupština organizacije *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques* (FIEC) na kojoj su uzela učešće dva društva iz Srbije – *Asocijacija za klasične studije Srbije* i *Društvo za klasične studije Srbije*.

Svečano zatvaranje kongresa obeležila je prezentacija prof. dr Done Kurc (*University of Oxford*) pod naslovom *The Future of the Past: CLAROS*, koja je ilustrativno pokazala da će se u budućnosti klasične nauke i srodne discipline neminovno sve više oslanjati na najnovija dostignuća u oblasti informatike i tehnike.

Na kraju, možemo reći da je ovaj kongres ispunio očekivanja i da se unapred radujemo 14. kongresu Međunarodne federacije društava klasičnih nauka (FIEC) koji će se održati 2014. godine u Nici.

Information for Authors

The journal *Lucida intervalla* publishes articles and book reviews with the aim to develop and promote the study of classical languages and its relationships with linguistics, literature, poetics, rhetoric, history, philosophy, politics, theology, and other disciplines.

Manuscripts submitted to the journal should not be under consideration elsewhere. Each manuscript should contain a separate title page with the title of the text and the author's name, mailing address, e-mail address, phone and/or fax numbers. The title should be repeated on the first page of the text. The manuscript should be submitted with a 100-word abstract, key words and summary. If the manuscript is in Serbian, or any other language than English, it should contain a 100-word abstract, key words and summary in English. Manuscripts, including text, quotations, and notes, must be double-spaced throughout. Notes should appear at the end of each page. A detailed style sheet is available from the editor and will be sent to authors whose articles have been accepted for publication. Authors whose articles have been accepted should be prepared to send the contribution as an e-mail attachment or on CD. Manuscripts should be submitted to Marjanca Pakiž, the Editor-in-chief, Department of Classics, The Faculty of Philosophy of the University of Belgrade, Čika-Ljubina 18-20, Belgrade, Serbia (mpakiz@f.bg.ac.rs).

Uputstvo autorima

Časopis *Lucida intervalla* objavljuje članke i prikaze knjiga sa ciljem da razvija i promovira proučavanje klasičnih jezika i njegovih veza sa lingvistikom, književnošću, poetikom, retorikom, istorijom, filozofijom, politikom, teologijom, i drugim disciplinama.

Rukopisi koji su poslani časopisu ne bi trebalo da budu uzeti u razmatranje za objavljivanje na nekom drugom mestu. Svaki rukopis treba da sadrži posebnu naslovnu stranu sa naslovom teksta i autorovim imenom, poštanskom i e-mail adresom, brojem telefona i/ili faksa. Naslov treba ponovo napisati na prvoj strani teksta. Uz rukopis treba priložiti i apstrakt od 100 reči, ključne reči i rezime. Ako je rukopis na srpskom jeziku, ili na nekom drugom jeziku osim engleskog, treba da sadrži apstrakt od 100 reči, ključne reči i rezime na engleskom jeziku. Rukopisi, uključujući tekst, navode i napomene, treba da budu sa dvostrukim proredom. Napomene treba da stoje na dnu svake stranice. Detaljno uputstvo za pripremu teksta može se dobiti od urednika i biće poslato autorima čiji su rukopisi prihvaćeni za objavljivanje. Dati autori trebalo bi da pošalju svoj rad kao e-mail prilog ili CD. Rukopise treba slati Marjanci Pakiž, glavnom uredniku, Odeljenje za klasične nauke, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Čika-Ljubina 18-20, Beograd, Srbija (mpakiz@f.bg.ac.rs).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1

LUCIDA intervalla : prilozi Odeljenja za
klasične nauke / glavni i odgovorni urednik
Marjanca Pakiž. - 1998, br. 1- . - Beograd
(Čika Ljubina 18-20) : Odeljenje za klasične
nauke Filozofskog fakulteta, 1998- (Beograd :
Čigoja štampa). - 21 cm

Godišnje
ISSN 1450-6645 = Lucida intervalla
COBISS.SR-ID 150178567

Sadržaj sveske 39 (2010)

VESNA TOMOVSKA, DIVNA SOLEIL Demokritov entuzijazam	3
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Besednikov glas u rimskoj retorskoj teoriji	25
BORIS PENDELJ Dramska sredstva u Ciceronovim besedama	39
MILENA JOKSIMOVIĆ PAJEVIĆ Ugled žene, kazne za brakolomca i motiv supruge-svodnika u Horacijevim Satirama	45
IL AKKAD προῦπιτος κίνδυνος. Istorija jednog sklopa	63
PRILOZI I SAOPŠTENJA	85
Tit Makcije Plaut, <i>Blizanci (Menehmi)</i> , predgovor, prevod i napomene napisala Jelena Todorović, Beograd, <i>Fedon</i> , 2009, str. 187.	87
Marko Tulije Ciceron, <i>Pisma Atiku I</i> , predgovor Marjanca Pakiž i Noel Putnik, prevod i komentar Jelena Savić, Milica Kisić i Noel Putnik, Beograd, <i>Fedon</i> , 2009.	93
Hrišćanstvo i antika Prikaz knjige dr Nenada Ristovića <i>Hrišćanstvo i antičko nasleđe: studije i članci</i>	95
Izveštaj o 13. Kongresu međunarodne organizacije <i>Fédération internationale des associations d'études classiques</i>	99
UPUTSTVA ZA AUTORE	103

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1

LUCIDA intervalla : prilozi Odeljenja za
klasične nauke / glavni i odgovorni urednik
Marjanca Pakiž. - 1998, br. 1- . - Beograd
(Čika Ljubina 18-20) : Odeljenje za klasične
nauke Filozofskog fakulteta, 1998- (Beograd :
Čigoja štampa). - 21 cm

Godišnje

ISSN 1450-6645 = Lucida intervalla

COBISS.SR-ID 150178567